

‘Goed samen leven’: wat betekent dat?

Groepsinterviews voor het
Sociaal en Cultureel Planbureau – oktober 2021

Utrecht, December 2021
Kessels & Smit, *The Learning Company*

Dr. S. Tjepkema
Dr. J. Kabalt

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3
2. Onderzoeksopzet	5
2.1 Onderzoeksvragen en deelnemers	5
2.2 Opbouw van de interviews	7
2.3 Analyse en verwerking van de gegevens	8
3. Mooie voorbeelden van samen leven	10
4. Waarden	29
5. Toekomstbeelden	41
6. Procesobservaties	49
7. Analyse	52
8. Conclusies	58
Literatuur	61
Bijlage 1: Gespreksopzet	62

1. Inleiding

Sinds 2008 voert het Sociaal en Cultureel Planbureau het Continu Onderzoek Burgerperspectieven uit. Dit heeft tot doel telkens een beeld te geven van de veranderingen en constanten in de persoonlijke, politieke en maatschappelijke opvattingen in Nederland. Ieder kwartaal wordt een stand van zaken-rapportage gepubliceerd, deze komt altijd tot stand op basis van een combinatie van onderzoeksmethoden.

Aanleiding en doel

Het SCP heeft ons gevraagd om voor het kwartaalbericht najaar 2021 zes focusgroepen te houden ter aanvulling op de kwantitatieve gegevens die door hen via een enquête zijn verzameld. De groepsinterviews zijn specifiek gericht op de beelden van Nederlanders van 'goed samen leven'. Wat verstaan mensen daaronder? Welke waarden vinden zij daarin belangrijk? En hoe zouden zij graag zien dat we in de toekomst met elkaar samen leven in Nederland? Dit rapport bevat het verslag van deze focusgroepen. De onderzoekers van het SCP gebruiken het als aanvulling op de andere onderzoeksresultaten om het COB-rapport te schrijven.

Opbouw van het document

We starten met een beschrijving van de onderzoeksopzet en uitvoering. Daarna gaan we in op de uitkomsten. Allereerst: wat vinden de gespreksdeelnemers mooie voorbeelden: momenten waarop het lukt om goed met elkaar samen te leven? Vervolgens kijken we naar de waarden die hier voor hen onder liggen. Daarna kijken we naar de gewenste toekomst. Welke beelden hebben mensen bij hoe we in de toekomst goed met elkaar kunnen samen leven in Nederland? Hoe zouden we dichterbij die gewenste toekomst kunnen komen? Naast een weergave van de resultaten van de interviews delen we enkele observaties over de manier *waarop* er met elkaar gesproken werd en reflecteren we op het antwoord op de hoofdvraag. Tot slot vatten we de belangrijkste conclusies samen.

Brondocument: dus veel citaten

Omdat het SCP dit rapport gebruikt als basismateriaal voor een groter onderzoeksrapport blijven we dicht bij de oorspronkelijke data. Dit betekent dat we bijvoorbeeld veel en heel uitgebreide citaten van gespreksdeelnemers gebruiken, wat de leesbaarheid van het rapport wellicht niet altijd ten goede komt.

Veel leesplezier

Het was voor ons als onderzoekers bijzonder om de vele persoonlijke verhalen, zorgen en wensen voor de toekomst te mogen horen van alle gespreksdeelnemers. Ook het schrijven van het rapport hebben we met veel plezier gedaan. We hopen dat u het met interesse leest.

Utrecht, november 2021
Saskia Tjepkema & Joeri Kabalt

Het nieuws in de periode van de gesprekken

De focusgroepen vonden plaats tussen 5 oktober en 2 november. Corona leek voorbij, er waren versoepelingen doorgevoerd, maar gedurende de maand ontstond een vierde golf, nam de druk op de zorg toe en kwam een gesprek over nieuwe maatregelen op. De coronapas, vaccinatie en de IC capaciteit waren voortdurend in het nieuws en de spanning rond die thema's nam toe. De langdurige formatie, de toeslagenaffaire en in het algemeen toegenomen wantrouwen of moedeloosheid richting 'den Haag' was ook een thema. Net als de energie-, woning- en klimaatcrisis. Ook de toename van het aantal vluchtelingen en het onvermogen om ze te huisvesten was in het nieuws. Thema's die meer op de achtergrond, en al langer aanwezig spelen waren bijvoorbeeld diversiteit en discriminatie: van lhbt tot het koloniale verleden. Ter illustratie een selectie van nieuws uit het NRC tussen 16-19 oktober:

LOKALE POLITIEK: Toename afsplitsingen in lokale politiek: al 150 nieuwe fracties. De meest genoemde reden voor een afsplitsing is „verschil van inzicht”.

COLUMN: Een huisarts is de wanhoop nabij omdat zijn patiënten zich uit angst voor God niet laten vaccineren.

WOONPROTEST: 'De gemeente wil alleen nog maar rijken in de stad' Tegenstanders van het woonbeleid demonstreerden zondag in Rotterdam. Waar in Amsterdam vooral jongeren aanwezig waren, was het publiek in het Afrikaanderpark gemêleerder.

CURRICULUM: Hoe behandelen scholen de Holocaust, slavernij en evolutie?

MARATHON AMSTERDAM: Eindelijk weer een 'echte' wedstrijd voor de marathonlopers Na twee jaar van afgelaste evenementen zagen de Nederlandse atleten in Amsterdam weer publiek langs het parcours.

CRUISESECTOR: Varend amusementspaleis is niet meer wat het was. Corona sloeg een gat in de cruise-industrie. En nu zijn de schepen niet overal meer welkom, want niet duurzaam genoeg.

OPINIE DIVERSITEIT: 'Woke' is geen spook maar zaak van woord en wederwoord. Aya Sabi pleit voor ruimte voor nieuwe stemmen, „ook als ze als een bedreiging aanvoelen”.

INLICHTINGEN: Privacywaakhond AP bezorgd door 'beeld' van heimelijk onderzoek in moskeeën. Kamerleden willen opheldering over undercover-onderzoek in moskeeën.

LAATSTE NIEUWS CORONACRISIS

- Het aantal coronapatiënten dat in ziekenhuizen wordt behandeld, is opnieuw gestegen. Zondag liggen er in totaal 553 mensen met Covid-19 op een verpleegafdeling of een intensive care.
- RIVM waarschuwt voor mogelijke overbelasting IC's.
- Uitgestelde zorg Radboudumc door oplopend aantal coronabesmettingen en hoog ziekteverzuim..

PODCAST #6 Waarom de afhandeling van de toeslagenaffaire stroef verloopt. Bij het aftreden van Kabinet Rutte III deed Mark Rutte een belofte aan de gedupeerde ouders: een snelle en zorgvuldige afhandeling van de affaire.

LEEFTIJDSDISCRIMINATIE: Honderden ouders voelen zich gediscrimineerd door banken. Ze klagen dat ze minder rood mogen staan en alleen kunnen beschikken over een kredietloze creditcard.

ENERGIEREKENING: Honderden euro's per huishouden ter compensatie. Het demissionaire kabinet maakt 3,2 miljard euro vrij om burgers te compenseren voor de stijgende energieprijzen. Onder meer de energiebelasting gaat omlaag.

HAAGSE INVLOEDEN: Als politiek afglijdt tot juichen voor zichzelf en afrekenen met de ander. Deze week: als het hele Haagse bouwwerk wankelt: een epidemie van bedreigde politici, een onmachtige staat, een formatie met lage aspiraties, Europese kritiek op de democratie. Ofwel: wie doorbreekt deze malaise nu eindelijk eens?

TER APEL: Asielpiek leidt tot boosheid bij de gemeente, en 'bruine drab' in het azc. Net als in 2014-2015 leidt de plotselinge toename van asielzoekers direct tot problemen.

Figuur 1.1. Selectie van nieuws in de periode van de interviews, aan de hand van nieuwsoverzicht NRC (Bron: Het NRC).

2. Onderzoeksopzet

In dit hoofdstuk lichten we kort de aanpak van het onderzoek toe aan de hand van de gebruikte onderzoeksvragen, de (selectie van de) gespreksdeelnemers, de gespreksopzet en de analyse van de gegevens.

2.1 Onderzoeksvragen en deelnemers

Onderzoeksvragen

Nu de coronacrisis niet meer het dagelijks leven bepaalt, komt het thema van goed met elkaar samen leven steeds vaker naar voren, constateert het SCP. De aandacht voor dit thema lijkt deels ontstaan door wat men tijdens de coronacrisis zag gebeuren: waar er op sommige momenten en plekken juist sprake was van saamhorigheid en solidariteit én tegelijkertijd op andere plekken en momenten juist meer afstand en onbegrip tussen verschillende groepen ontstond. Het wordt in ieder geval regelmatig genoemd als iets dat mensen belangrijk vinden, zeker nu in de nasleep van de coronacrisis. Maar wat bedoelt men dan precies? Dat is minder duidelijk.

De focusgroepen dienden met name om de diepte in te kunnen gaan op de verschillende beelden en idealen die mensen hebben bij dit thema, en te onderzoeken welke persoonlijke waarden daar onder liggen. De hoofdvraag voor dit onderzoek was: Welke beelden en wensen hebben mensen als het gaat over goed samen leven in Nederland?

Daaronder lagen drie subvragen:

- Hoe kijken mensen naar 'goed met elkaar samen leven'? Welke beelden hebben ze daarbij?
- Welke waarden vinden mensen belangrijk in hoe we met elkaar samen leven in Nederland?
- Welke wensen hebben mensen voor hoe we met elkaar samen leven in de toekomst? Wat zou volgens mensen een eerste stap richting de gewenste toekomst kunnen zijn?

Deelnemers

We hebben er op verzoek van het SCP voor gekozen om groepen samen te stellen in twee locaties: in de Randstad en buiten de Randstad. In de Randstad hebben we een grote stad als locatie gekozen. In de regio een kleinstedelijke gemeente (cf de definities die het SCP hiervoor hanteert). In beide plaatsen hebben we een groep samengesteld met een opleidingsniveau tot en met MBO en een groep met een opleidingsniveau van HBO en hoger. Verder waren ze zo gevarieerd mogelijk qua samenstelling (denk aan leeftijd, m/v). *Daarnaast* hebben we twee groepen opgezocht via een buurthuis. We wilden namelijk voor dit thema expliciet ook de stem horen van mensen die zich op dit moment van hun leven wat meer 'aan de rand van de samenleving' bevinden (in de zin dat ze bijvoorbeeld niet (meer) actief participeren in het arbeids- of onderwijsproces). In de stad kwamen we zo in gesprek met een groep oudere mensen in een wijk met veel sociaal-economische problematiek, die eenzaamheid ervaren. En in de regio spraken we mensen die in stille armoede leven. Zo ontstonden zes verschillende focusgroepen (zie tabel 2.1).

	t/m MBO	HBO en WO	buurthuis
Randstad (stad)	Gesprek 2	Gesprek 1	Gesprek 5
Regio (kleinstedelijke	Gesprek 4	Gesprek 3	Gesprek 6

Tabel 2.1 Focusgroepen: overzicht

Gesprek 1 tot en met 4

Aan gesprek 1 tot en met 4 namen telkens acht mensen deel, in totaal dus 32 deelnemers. De respondenten zijn allen benaderd door CG Research en kregen een kleine incentive als dank voor hun deelname. In het onderstaande schema zijn de aantallen en belangrijkste persoonskenmerken van de gespreksdeelnemers te vinden, als het gaat om:

- geslacht: man of vrouw;
- leeftijd: onderverdeeld in drie categorieën (18 tot 34 jaar, 35 tot en 59 jaar en 60 en ouder);
- opleidingsniveau: onderverdeeld in twee categorieën (tot en met MBO en HBO en WO).

Geslacht	
Man	16
Vrouw	16
Leeftijd	
18 tot 35 jaar	8
36 tot 59 jaar	15
60 en ouder	9
Opleidingsniveau	
Tot en met MBO	15
HBO en WO	17
Locatie	
Randstad	16
Buiten de Randstad	16

Tabel 2.2 Overzicht van respondenten en belangrijke kenmerken

Gesprek 5 en 6

Voor de werving van de buurthuis-groepen hebben we contact gezocht met professionals die met deze mensen werken.

- In de Randstad-buurthuisgroep ging het om een sociaal ondernemer die dialogen in de stad organiseert. Zij heeft een buurthuis in een wijk met veel problematiek op gebieden als werkloosheid, sociale onveiligheid, armoede en eenzaamheid bereid gevonden om deel te

nemen. Via dat buurthuis zijn mensen uitgenodigd voor een speciale editie van hun wekelijkse koffie-inloop van 1,5 uur. Er zouden oorspronkelijk 8 mensen komen, maar uiteindelijk deden 5 mensen mee (1 man, 4 vrouwen): allen ouderen (65+) die al jaren in de wijk wonen en te kampen hebben met onder meer eenzaamheid. Als dank voor hun deelname kregen zij, in overleg met het buurthuis, een gezamenlijke lunch aangeboden.

- In de regio-groep hebben we de medewerking gevraagd van een community manager van een stichting op het gebied van stille armoede. Hij heeft 8 mensen gevraagd of ze wilden deelnemen aan een groepsinterview en daarmee getracht een zo groot mogelijke spreiding te maken. De groepen werden kleiner gemaakt (4 personen per keer) om een comfortabele en veilige setting te creëren voor mensen om hun verhaal te doen. Als dank voor hun deelname kregen ook deze deelnemers een kleine incentive, net als groep 1 tot en met 4.

2.2 Opbouw van de interviews

Appreciative Inquiry als vertrekpunt

Het is niet vanzelfsprekend om in een groepsinterview wensen voor de toekomst op tafel te krijgen. Mensen vinden het over het algemeen makkelijker aan te geven wat *niet* goed gaat. Zeker in een tijd waarin er ook de nodige onvrede, zorg en pijn is. Appreciative Inquiry (Cooperrider & Srivastva, 1987; Tjepkema, Verheijen & Kabalt, 2016) is een manier van bevragen die er specifiek op is gericht om naar boven te halen wat mensen hun wensen en dromen zijn. Door telkens nadrukkelijk te vertrekken vanuit wat mensen *wel* willen in plaats van wat men niet wil. Bijvoorbeeld door specifiek te vragen naar mooie voorbeelden en wat die positief maakte (wat maakt dat je dit een mooi voorbeeld vind, wat zegt dit over wat je belangrijk vindt), of in te gaan op negatieve ervaringen en te onderzoeken wat die vertellen over wat voor mensen wezenlijk belangrijk is (wat maakt dat je dit erg vind, wat wordt hier geen recht gedaan). Ook vragen naar droombeelden (op basis van die wensen en verlangens) en die concretiseren ('hoe ziet het er dan uit?') is een bekende AI vraagtechniek. Evenals het onderzoeken of er al positieve kleine voorbeelden zijn van de gewenste situatie. We hebben in het groepsinterview diverse van deze technieken verwerkt.

Groepsinterviews 1 tot en met 4

De eerste vier interviews hadden de vorm van een gestructureerd groepsinterview waarbij er onderdelen waarbij elke deelnemer individueel, één voor één, de diverse vragen beantwoordde en onderdelen waarop er een groepsgesprek ontstond. Mensen konden elkaar daarbij natuurlijk beïnvloeden omdat ze elkaars antwoorden hoorden, en ze konden op elkaar reageren - en dat gebeurde ook. Om zoveel mogelijk oorspronkelijke antwoorden te krijgen hebben we:

- deelnemers gevraagd om in duo's al na te denken over een mooie voorbeeld om te delen, zodat de groep elkaar minder zou beïnvloeden.
- deelnemers nadrukkelijk uitgenodigd om eigen meningen te geven, ook als die anders waren dan die van anderen;
- aangegeven dat doorvragen prima was, maar dat het geen discussie hoefde te worden, mensen hoefden elkaar niet te overtuigen of het eens te worden;

- de volgorde waarin mensen de vragen beantwoordden telkens gewijzigd, zodat de gesprekken zo levendig en spontaan mogelijk bleven.

Elk gesprek duurde 120 minuten en bestond uit de volgende onderdelen:

1. **Een korte opening en introductie** waarin de reden en focus van het gesprek werden toegelicht, gevolgd door een korte voorstelronde van de aanwezigen.
2. **Mooie voorbeelden delen van goed samen leven in Nederland** door eerst in tweetallen met elkaar in gesprek te gaan over de vraag: 'Wat was een mooi voorbeeld van een moment waarop je blij was met de manier waarop we met elkaar samen leven in Nederland: zo mag het voor jou altijd wel gaan in dit land?' Vervolgens hoorden we van elke deelnemer een mooi voorbeeld en vroegen de interviewers door naar wat het voorbeeld zei over wat de deelnemer belangrijk vindt in met elkaar samen leven.
3. **Waarden in kaart brengen** door alle aanwezigen te vragen om drie blauwe stickers te plakken bij waarden die voor hen dichtbij stonden en drie rode stickers bij de waarden die verder van hen af stonden als het gaat om met elkaar samen leven in Nederland. Vervolgens gingen we in gesprek over enkele thema's met veel blauwe en/of rode stickers. Waar denken jullie aan bij deze waarde? Waarom is deze zo belangrijk in het met elkaar samen leven? Hoe zie je deze waarde terug in de praktijk?
4. **Richting het ideaalbeeld** door alle deelnemers te vragen om een beeld uit een selectie foto's te kiezen wat symbool stond voor hun ideaalbeeld van samen leven in Nederland. Elke deelnemer lichtte dit ideaalbeeld kort toe en werd vervolgens gevraagd om aan te geven waar we volgens hem of haar nu staan ten opzichte van dit ideaalbeeld op een schaal van 0 tot 10. Tot slot vroegen we wat de eerste stap zou zijn richting de gewenste toekomst wat hen betreft.
5. **Een korte afronding** met ruimte voor vragen en het bedanken van de gespreksdeelnemers.

Een uitgebreide gespreksleidraad is terug te vinden in bijlage 1.

Groepsinterviews 5 en 6

Het vijfde en zesde gesprek kende een iets andere opzet. Deze gesprekken waren korter van duur (1,5 uur) met minder deelnemers (4 of 5). De nadruk lag vooral op de eerste vraag: mooie voorbeelden van goed samen leven samen uitpluizen. We hebben deelnemers uitgenodigd die verhalen te delen en zijn met elkaar op zoek gegaan naar: wat zeggen die voorbeelden over wat voor de deelnemers belangrijk is in het goed samen leven in Nederland? Welke waarden spreken eruit? Deze aangepaste opzet hebben we gemaakt in overleg met de professionals die met deze doelgroepen werken. De spanning voor de deelnemers om hun verhalen te delen was iets groter, en het idee was dat een eenvoudiger gespreksopzet voor meer openheid zou zorgen.

2.3 Analyse en verwerking van de gegevens

Alle focusgroepen zijn met toestemming van de deelnemers opgenomen op video en audio en vervolgens getranscribeerd (de buurthuisgroepen alleen audio). De transcripten van de eerste vier gesprekken zijn thematisch geanalyseerd: de uitspraken van de 32 individuele deelnemers zijn

telkens gecategoriseerd en vergeleken. Hierbij keken we of er opvallende lijnen uit kwamen gegeven de achtergronden van de deelnemers (leeftijd, geslacht, opleidingsniveau). Dat kwam niet vaak voor, maar waar we een patroon ontdekten benoemen we dat in het rapport.

De transcripten van de vijfde en zesde groep zijn apart geanalyseerd op rode draden en weergegeven in een apart resultatenhoofdstuk, omdat de opzet van de gesprekken zo anders was. In de conclusies baseren we ons op alle zes gesprekken.

Om de thema's die uit de analyse naar voren zijn gekomen te illustreren zijn er citaten uit de gesprekken opgenomen in de tekst. Deze citaten zijn zoveel mogelijk letterlijk overgenomen uit de transcripten om dicht bij de taal te blijven van de gespreksdeelnemers. Dit kan als gevolg hebben dat ze bij tijd en wijle minder leesbaar zijn of dat ze spreektaal bevatten. Elk citaat is aangemerkt met aanhalingstekens en voorzien van het opleidingsniveau van de desbetreffende groep, of het een stad, regio groep was en het gespreksnummer.

3a. Mooie voorbeelden van samen leven: gesprek 1-4

De eerste vraag ging over mooie voorbeelden van met elkaar samen leven in Nederland: 'Wat was een moment waarop je blij was met de manier waarop we met elkaar samen leven in Nederland: zo mag het voor jou altijd wel gaan in dit land?' Iedere gespreksdeelnemer deelde een dergelijk voorbeeld en de interviewers vroegen door op wat dit voorbeeld zei over wat voor de gespreksdeelnemers belangrijk is.

Deze eerste vraag gaf direct een globaal idee bij wat mensen onder goed samen leven in Nederland verstaan. Waar denken zij als eerste aan? Het viel op dat er verschillende soorten voorbeelden gedeeld werden. Zo verschilden de voorbeelden als het gaat om het *schaalniveau*:

- de eigen directe omgeving, zoals het gezin, familie of vrienden,
- de straat, buurt of wijk
- het land.

Daarnaast viel het op dat een deel van de voorbeelden samen leven als een bepaalde '*staat*' of *manier van leven* typeren, denk aan een algemene houding van behulpzaamheid of naar elkaar omkijken. Een ander deel van de voorbeelden ging over een *specifieke gebeurtenis* en de reactie daarop: denk aan de hulp na een ongeluk of na de overstromingen in Limburg.

Een meerderheid deelde voorbeelden uit eigen ervaring, een aantal deelnemers vertelde over voorbeelden die zij hadden gehoord van vrienden of familie of via televisie, de krant of Facebook.

Tot slot hoorden we ook een aantal 'antivoorbeelden', dat wil zeggen: voorbeelden over hoe het *niet* zou moeten gaan in Nederland. We hebben bij die voorbeelden ook doorgevraagd op wat deze zeggen over wat mensen belangrijk vinden: 'wat maakt je boos over dit voorbeeld, wat komt er in de knel in die situatie dat wel belangrijk voor je is?'

De onderstaande tabel geeft een korte samenvatting van elk voorbeeld, ingedeeld naar de verschillende type voorbeelden.

Algemeen: wijze van leven		Gebeurtenis
Familie en vrienden	-	-
	-	-
	-	-
	-	-

	Algemeen: wijze van leven	Gebeurtenis
Wijk, buurt, straat	- Drukke vriend is al jaren vrijwilliger (gesprek 1) - Een buurttuin waarin burens elkaar ontmoeten (gesprek 1) - Medestudent maakt tijd om voor iemand boodschappen te doen (gesprek 1) - Burendag in de straat (gesprek 2) - Inzamelactie voor de voedselbank in supermarkt (gesprek 2) - Skatebaan op het Jaarbeursplein (gesprek 2) - Elkaar steunen in gemengd wonen project (gesprek 2) - Mensen die boodschappen voor elkaar deden in de lockdown (gesprek 2) - Met verschillende nationaliteiten op school samen leven (gesprek 2) - In buurt opgegroeid waar veel saamhorigheid was (gesprek 2) - Samen met andere familieleden activiteiten organiseren voor ouderen in verzorgingshuis (gesprek 3) - Mensen die je de weg wijzen en helemaal meelopen (gesprek 3) - Behulpzaamheid van vreemden in de trein (gesprek 3) - Buren vertellen over woedeaanvallen kind, zodat ze voor je klaarstaan (gesprek 4) - Voor elkaar klaar staan in de straat en rekening houden met elkaar (gesprek 4) - Gemeenschappelijke buurttuin (gesprek 4)	- Bij burens aanbellen omdat het licht aanstond (gesprek 1) - Erehaag voor overleden jongen van 17 (gesprek 3) - Wandelingen voor mantelzorgers in coronatijd (gesprek 3) - Erehaag van auto's na zelfmoord (gesprek 3) - Na eigen ongeluk echt geholpen door voorbijgangers (gesprek 3)
Land	- De saamhorigheid tijdens de protesten tegen corona (gesprek 3) - Het Nederlandse netwerk van AED vrijwilligers (gesprek 3) - Saamhorigheid tijdens carnaval (gesprek 4)	- Crowdfunding voor vernielde Primera na rellen Den Bosch (gesprek 1) - Samen protesteren bij Waku waku (gesprek 1) - Hulp uit hele land na overstromingen in Limburg (gesprek 4) - Afghaanse tolken naar Nederland halen (gesprek 4)

Hieronder zoomen we verder in op de mooie voorbeelden die gedeeld zijn. Daarbij gaan we met name in op de vraag: wat maakt dat mensen net deze voorbeelden kiezen als positief voorbeeld van 'samen leven'? Of, als het een anti-voorbeeld betreft, wat maakt dat dit mensen raakt? Wat zegt dit over wat men belangrijk vindt en waardeert op dit gebied?

3.1 Voorbeelden van samen leven in de familie- en vriendenkring

Bij de voorbeelden in de directe omgeving ging het deels over het op een goede manier **omgaan met verschillen en onenigheid** in familie of vriendenkring, door elkaar te **accepteren en respecteren**:

- 'Dat ik het prettig vind dat binnen mijn familie en vrienden enzo, dat er heel veel verschillende types, verschillende meningen, verschillende politieke gezindheden ook enzo... En dat we elkaar eigenlijk toch accepteren, dat er eigenlijk geen ruzies van komen. Soms hebben we hele

behoorlijke tegenstellingen, maar op de een of andere manier accepteren we elkaar.’ (HBO+, stad, gesprek 1)

- ‘Nou ja, in mijn eigen persoonlijkheid vind ik gewoon dat je het goed hebt met je kinderen, dat je misschien, kijk er is altijd wel eens onenigheid of wat dan ook, maar probeer het in ieder geval altijd bij te leggen. En dat vind ik gewoon een goede basis van ja, dat het gezin goed is. [...] En gewoon van elkaar dingen kan accepteren maar zeker ook respecteren.’ (MBO-, regio, gesprek 4)
- ‘Ik kom uit een disfunctioneel gezin en ik ben op jonge leeftijd uit huis geplaatst, en toen kwam ik op een gegeven moment in een woongroep terecht en dat waren 10 mensen, eind twintig, begin dertig. En die vingen dus een kind op, dat was ik dan. En het was zo'n warm bad om daar te komen. Ondanks alle verschillen, was er ook geen vooroordeel.’ (HBO+, stad, gesprek 1)

Op de vraag wat voor hen ruimte laten voor verschillen belangrijk maakt in het met elkaar samen leven in de directe kring benadrukken deelnemers *het elkaar accepteren, en niet veroordelen, ook niet als je het met elkaar oneens bent of anders kijkt*:

- ‘Nou dat je dat je elkaars mening accepteert en niet direct de je loopgraaf induikt.’ (HBO+, stad, gesprek 1)
- ‘Samen zijn in diversiteit, je bent allemaal anders en zonder dat je elkaar daarop veroordeelt of afrekent.’ (HBO+, stad, gesprek 1)

Daarnaast gingen twee voorbeelden over het omgaan met het overlijden van een dierbare. Hierin wordt met name **het belang van samen zijn en samen een gemeenschap vormen** benadrukt:

- ‘We gingen met z'n allen een gat graven en zo kwamen er verhalen ook op over mijn neef. Ik ken hem natuurlijk omdat hij mijn grote neef was, maar zo had ie allemaal van die kanten. En ik vond het heel erg leuk dat ik gedurende die dag ook leerde over allemaal kanten die ik eigenlijk, ja, nog niet zo veel had gehoord. Het werkt heel erg verbindend omdat we dus allemaal die stap zetten om allemaal onze eigen ervaring of herinnering te delen. Dus het is een gevoel van samen.’ (HBO+, stad, gesprek 1)
- ‘Ik was erg geraakt in eerste instantie door het overlijden van mijn tante een half jaar geleden [...] En dan leer je op dat moment ook tijdens de begrafenis (..) je cynisme achterwege te laten en je herwaardeert weer die kerk als gemeenschap. Zij heeft het daar volgehouden, ze is ondersteund vanuit het gevoel, maar ook vanuit een solidair gevoel van mensen in de zaal. Dat vond ik wel goed, er is een soort verband...’ (HBO+, stad, gesprek 1)

Er lijkt een soort onvoorwaardelijkheid uit te spreken: *‘in je eigen gezin, je familie, hoor je erbij’*. Je bent verbonden met anderen, ook als je het niet eens bent met elkaar, je hebt een plek in een eigen gemeenschap. In een (anti)voorbeeld vertelt een deelnemer over het belang van met de eigen partner samen leven en hoe dat wegviel na haar overlijden:

- ‘Ik ben 48 jaar getrouwd geweest. *Dat* vind ik samenleven. Mijn vrouw is overleden. En dan sta je alleen, en dan is het niet meer samen leven. Dan kom je alleen te staan in de samenleving.’ (MBO-, stad, gesprek 2)

3.2 Voorbeelden van samen leven in de straat, buurt of wijk

De meeste voorbeelden van samen leven in de straat, buurt of wijk gingen over situaties in de straat, buurt of wijk. Het waren diverse verhalen die telkens net andere aspecten van het met elkaar samen leven benadrukken:

- Tijd vrijmaken om anderen die ondersteuning nodig hebben, te helpen
- Elkaar ontmoeten en leren kennen
- Voor elkaar klaar staan en elkaar helpen als dat nodig is (bekenden en onbekenden)

Meerdere voorbeelden gaan over mensen die **tijd vrijmaken om anderen te helpen die ondersteuning nodig hebben**. Soms door anderen te helpen buiten de eigen kennissenkring, bijvoorbeeld als langdurige vorm van vrijwilligerswerk. Soms door acties te ondernemen voor mensen die je *wel* kent door bijvoorbeeld activiteiten te organiseren in het verpleeghuis van de schoonmoeder. Het gaat hier veelal om concrete acties zoals boodschappen doen, samen wandelen of koken.

- 'Hij gaat dus, heel vaak, minimaal één keer per twee weken, met haar eten, koken. Zij is ziek, veel bedlegerig, nou werkt al jaren niet meer. En uhm dat hij dat volhoudt ook....' (HBO+, stad, gesprek 1)
- 'Een keer in de twee weken gaat ie even een uurtje gewoon even wandelen met ouderen. En als je dat, nouja in je studententijd, daar altijd even een uurtje voor vrij kan maken' (HBO+, stad, gesprek 1)
- 'Dan moesten mensen in quarantaine. En wat ik heel mooi vond is dat er dus andere mensen klaarstonden om voor die mensen zeg maar de boodschappen te doen en de klusjes te doen...' (MBO-, stad, gesprek 2)
- 'Ik ben ruim 4 jaar mantelzorger geweest voor mijn schoonmoeder, samen met mijn vrouw. Die had zware dementie, de schoonmoeder, en dan waren we natuurlijk in het verpleeghuis waar ze zit, maak je natuurlijk ook van alles mee. [...] En dan ben je natuurlijk continu bezig, om te kijken wat kunnen we nou, voor die mensen die in de huiskamer zitten, wat kun je daar voor. Met pijn en moeite, wat kan je dan voor dingen organiseren hè...' (HBO+, regio, gesprek 3)

Op de vraag wat deze voorbeelden zeggen over wat men belangrijk vindt gaat dit met name over de *zorgzaamheid en het omkijken naar elkaar*:

- 'Naar elkaar omkijken, ja, voor mensen die t nodig hebben' (HBO+, stad, gesprek 1)
- 'Ja dan breekt er zo'n pandemie uit en dan is iedereen opeens gewoon hetzelfde. We zijn allemaal levende organismen die hulp nodig hebben. En we gedijen het best als we elkaar helpen. En dat vond ik wel mooi om te zien, want heel eventjes verdwijnen al die lijntjes en die hokjes, en die vooroordelen en dat soort dingen en dan worden mensen gewoon geholpen met datgene wat ze in de basis gewoon nodig hebben.' (MBO-, stad, gesprek 2)
- 'Nou, dat als je wil, dat je natuurlijk voor de mensen die het nodig hebben, dat je met heel weinig dingen toch heel veel voor ze kunt betekenen.' (HBO+, regio, gesprek 3)

Daarnaast zijn er een aantal voorbeelden die gaan over **elkaar ontmoeten en leren kennen in de buurt of straat**. Bijvoorbeeld door een gemeenschappelijke ontmoetingsplek of activiteit te organiseren, maar ook elkaar gedag zeggen:

- 'Dan haal je gewoon een aantal stoeptegels eruit en dan ga je plantjes in zetten, en de gemeente betaalt de plantjes voor het initiatief, maar dan moet je dat wel zelf organiseren met de burens enzovoorts. Dus zij hebben dat georganiseerd en in één keer kwamen heel veel mensen uiteindelijk die daar in mee hebben gedaan. En dat was dus heel gezellig, en je ziet in een keer wie er in de straat woont, en het begon 's middags en uiteindelijk was het bier om negen uur 's avonds op.' (HBO+, stad, gesprek 1)
- 'De burendag: ik vind dat wel een heel goed initiatief. Zo leer je ook je burens kennen, je hebt natuurlijk ook mensen die alleen zijn, alleen wonen. En dat maakt het toch wel fijn dat je samen met je burens, iedereen maakt wat klaar, je eet wat...' (MBO-, stad, gesprek 2)
- 'Ik vind het heel erg leuk dat er een skatebaan is op het [naam]plein. Over samen leven gesproken, moest ik meteen daaraan denken. Iedereen is daar voortdurend in de weer. Te vallen en te springen en te doen. En dat vind ik echt hartstikke leuk. (...) dat is het straatleven. Leuk bezig zijn. Er is ook een dansplek, er wordt ook gedanst.' (MBO-, stad, gesprek 2)
- 'Ik werk op een school. En dat vind ik dan weer een heel mooi voorbeeld van samenleven, want daar zitten 100 nationaliteiten. (...) Dan zie je bijvoorbeeld dat er vriendschappen ontstaan bij kinderen die elkaar in het dagelijks leven helemaal niet zo tegen zouden komen in hun woonomgeving bijvoorbeeld.' (MBO-, stad, gesprek 2)

Elkaar zien, kennen en respecteren is voor mensen een basis om vervolgens goed met en naast elkaar samen te kunnen leven:

- 'Wat is er nodig: contact, elkaar kunnen leren kennen. Als je elkaar niet kent dan leef je ook niet samen natuurlijk. Je leeft alleen maar samen als je elkaar een beetje kent, begrijpt en als er geen begrip is dan is het ook geen samenleving.' (HBO+, stad, gesprek 1)
- 'Samen met elkaar door één deur kunnen. Respect hebben voor elkaar. Voor elkaars cultuur, etcetera...' (MBO-, stad, gesprek 2)

De manier waarop met elkaar samengeleefd wordt met de burens in de eigen straat of wijk, daarin wordt met name het gevoel van **voor elkaar klaar staan en elkaar helpen** benoemd. We hoorden in de lager opgeleide groepen vooral voorbeelden van hoe mensen dat in de eigen straat of wijk meemaken:

- 'Dat is altijd zo geweest die saamhorigheid in volksbuurten. Ik heb ook niet anders geweten dan dat het in [mijn wijk] zo was, de deuren waren nooit op slot. De deuren waren altijd open, iedereen kon ook bij iedereen binnenkomen.' (MBO-, stad, gesprek 2)
- 'Ik woon zelf in een gemengd wonen project. Waar wij samen met ex dak- en thuislozen die weer terug de maatschappij in gaan. En dat is ook een vorm waar je echt samenleeft met elkaar. Op een gegeven moment was er bij ons een jongen, met een arm. Die... daar kan die helemaal niets meer mee, en die jongen daar ging het heel slecht mee, had zelfmoordgedachten, zat in een kaal huis, en toen zijn de burens opgetrommeld en die gaan die jongen z'n hele huis staan opknappen met zijn allen. En overal worden materialen vandaan getoverd en weet ik veel wat, en dat wordt

- gewoon voor die jongen geregeld. Dus dat is wel heel mooi om te zien hoe daar de mensen dan op inspringen.’ (MBO-, stad, gesprek 2)
- ‘Ik heb een dochter met gedragsproblematiek, en die loopt al langere tijd bij instellingen om onderzocht te worden. En eigenlijk is ze een lopend vraagteken. Wat de problematiek zelf geeft is dat zij woedeaanvallen heeft. In de thuissituatie, als je dat niet weet, is dat een gekke situatie. Dus als jij dan in een rijtjeshuis woont, denk je misschien van Jezus, wat gebeurt daar. [...] Ik heb mijn burenen ingelicht en nu krijg in plaats van gekke gezichten juist hulp en respect.’ (MBO-, regio, gesprek 4)
 - ‘Ik ben coördinator bij de voedselbank voor de inzamelingen. En wij staan dus 6x per jaar bij de supermarkt een hele dag (..). En de wijk waarin ik woon is heel erg begaan met de voedselbank van die wijk. [...] De laatste inzameling die we hebben gehad was eigenlijk net nadat de versoepelingen van de corona maatregelen waren doorgevoerd, en dat waren er twee achter elkaar, en toen hadden we zoiets van: ‘ja, de tweede zaterdag zal het minder zijn’. Want dan heb je mensen die zeggen van "ik heb vorige week al gegeven". En toen hebben we gewoon twee zaterdagen achter elkaar 80 kratten met houdbaar voedsel gekregen. [...]. Er kwam iemand met 1 blikje tomatenpuree, er kwam ook iemand met een kar vol met houdbare melk. Er kwamen gewoon echt mensen die ook bij de voedselbank hebben gelopen, die zeiden "ja ik weet hoe het is" of "maandelijks krijg ik nog een AOW, dan kan ik ook wat geven." Gewoon de vrijgevigheid van de mens!’ (MBO-, stad, gesprek 2)

Wat mensen in deze voorbeelden aanspreekt is *respect*, *saamhorigheid* en *behulpzaamheid*:

- ‘Dat er met respect met elkaar om wordt gegaan. En behulpzaamheid die mensen naar elkaar tonen in zo'n project.’ (MBO-, stad, gesprek 2)
- ‘Je moet zelf ook je open willen stellen naar je buurt of je familie of whatever voordat je behulpzaamheid of iets terugkrijgt, het gaat twee kanten op.’ (MBO-, regio, gesprek 4)
- ‘Mensen hielpen elkaar. We zaten allemaal in hetzelfde schuitje.’ (MBO-, stad, gesprek 2)

Daarnaast worden er ook voorbeelden genoemd over de **behulpzaamheid van onbekenden (dus niet je burenen)**. Deze kwamen met name uit de hoger opgeleide groepen. Soms waren het ‘kleine dingen’, die volgens de inbrengers echter wel degelijk iets zeggen over goed met elkaar samen leven in Nederland:

- ‘..dat als je ergens de weg vraagt en mensen die lopen, ergens in de binnenlanden lopen vooruit voor je auto, om te wijzen welke kant je op moet. [...] Ja heel klein, maar dat vergeet je eigenlijk, of dat onthoud je voor jaren nog zo van 'ik was daar en daar en die man die wees mij zo de weg', weet je wel.’ (HBO+, regio, gesprek 3)
- ‘Er zijn heel veel mensen die ook die behulpzaamheid willen geven, een heel klein voorbeeldje, ik kom in de trein, hele coupe zit vol, ik zie eigenlijk nog 1 plek, staat een tas op, en degene die daar zit pakt de tas ervan af "van ga hier maar zitten". Daarna valt m'n ov uit m'n zak en iemand anders wijst me erop. Dat zijn allemaal dingen, dat zijn kleine dingetjes, maar we helpen elkaar en de samenleving ook mee.’ (HBO+, regio, gesprek 3)

Soms ging het over een reactie op een uitzonderlijke gebeurtenis: bijvoorbeeld een overlijden of ongeluk. Bijvoorbeeld:

- 'Van de week was er een jongen van zeventien, die heeft een ongeluk gekregen met een vrachtauto, zat nog op school, op de voetbalvereniging, en de hele club en ook z'n vrienden hebben een meterslange rij met fakkels, om hem te begeleiden naar de eremis. En dan heb ik zoiets van: dat zo'n dorp, want het is een heel klein dorp, dat dat dan uitloopt om dat te laten merken. Dat doet gewoon wat met je. (...) en zoveel medeleven en zo veel steun voor die, voor die ouders. Je moet er niet aan denken dat het jou overkomt. Dan denk ik, daar zijn wij meestal toch wel goed in hier in Nederland, vind ik.' (HBO+, regio, gesprek 3)
- 'Ik heb voor de zomervakantie een ongeluk gehad, en toen ik op de grond lag, toen kwam er meteen een vrouw naar mij toe en er kwam iemand uit het huis gesneld om me hulp te verlenen. En dat is sowieso fijn dat er mensen voor je stoppen en je helpen. Maar wat ik het mooiste vond, wat mij specifiek bij bleef is dat die mevrouw, die gaf die man de opdracht van 'jij belt 112, en je regelt de hele mikmak' en ze kwam naast mij zitten en ze vroeg naar *mij*. Niet naar mijn letsel, en niet naar van alles en nog wat, maar ze vroeg hoe het met mij ging. En dat vond ik wel heel indrukwekkend.' (HBO+, regio, gesprek 3)

Hierin valt voor de deelnemers vooral het *gevoel van steun en medeleven op en de oprechte aandacht* voor de ander.

3.3 Voorbeelden over samen leven in het land

Een aantal voorbeelden gaat over de **ondersteunende reactie van Nederland 'als geheel' of van grote groepen Nederlanders op onverwachte gebeurtenissen**. Bijvoorbeeld een crowdfunding voor een vernielde winkel bij de avondklokrellen, of de hulp die uit het hele land werd aangeboden na de overstromingen in Limburg. Ook hulp aan vluchtelingen kwam voorbij:

- 'Ik moest denken aan die avondklok rellen die in Den Bosch waren geweest waarbij allerlei dingen en winkels helemaal kapot waren geslagen. Er was een Primera of Bruna winkel die echt helemaal gestript was. Wat ik mooi vond was dat er een crowdfunding op gang kwam, zodat die mensen geholpen konden worden. Waar iedereen gewoon meteen de portemonnee trok, en dat ze alles gewoon weer konden opbouwen. Dus ja, dat er voor elkaar zijn, ook al ken je elkaar niet, ook al heb je er zelf geen deel aan gehad, maar zo van: 'dit willen we niet' en we zetten onze schouders eronder, we helpen die mensen.' (HBO+, stad, gesprek 1)
- 'Een paar maanden geleden die watersnoodramp in Limburg. En dan zie je echt wel zoals ook op Facebook dat het losbrandt, bijvoorbeeld iemand uit Amsterdam, 'Ja ik heb een lege vrachtwagen en ik heb 2 dagen vrij ik kan wel spullen naar daar brengen of kan ik op mijn route naar daar iets betekenen?'. En dan zie je echt dat er op Facebook groepen ontstaan met 'Weet iemand nog waar ik kan ondersteunen?' enzo, en dan zie je echt dat het vanzelf gaat.' (MBO-, regio, gesprek 4)
- 'Wat ik zelf heel mooi vind, is dat wij als Nederland nu de Afghaanse mensen hier naartoe halen die iets voor ons betekend hebben. [...] Ik ben er zelf geweest, dus ik weet wat voor land dat het is. Dus ik weet hoe ze leven, ik heb er geleefd. En die mensen hebben wel iets voor ons allemaal

gedaan. En dat weten misschien heel veel mensen niet, maar stiekem hebben ze heel veel voor ons betekend. En dan vind ik het juist goed dat wij als Nederland nu zeggen van de mensen die iets voor ons gedaan hebben, of familie daarvan, we proberen ze eigenlijk allemaal wel hier naartoe te halen. En ik snap wel dat dat dan misschien, want ze moeten ook een huisje krijgen natuurlijk, en ik snap ook wel dat daar een beetje weerstand in komt, van mensen de hele tijd van Ja ik sta al heel lang op een wachtlijstje voor een huurhuisje. Maar ja, die mensen hebben echt heel veel voor ons betekend.' (MBO-, regio, gesprek 4)

Hierin wordt de *bereidheid en onbaatzuchtigheid om mensen te helpen die je niet kent* gewaardeerd.

Een heel ander voorbeeld in deze categorie gaat tot slot over het gevoel van **saamhorigheid en gelijkheid** tijdens carnaval als mooi voorbeeld van met elkaar samen leven:

- 'Ik dacht eigenlijk aan carnaval. Dat is toch wel iets cultuurachtigs van Brabant vooral, maar ook in andere delen van Nederland. En dan toch wel die ene week vanaf 11-11 dat dan de hele stad of een heel gebied dan samenkomt. Maakt niet uit wie je bent of waar je vandaan komt. Dan ga je toch samen met z'n allen een liedje zingen of samen stappen of wat.' (MBO-, regio, gesprek 4)

3.4 Antivoorbeelden

Deze ronde riep ook veel voorbeelden op van momenten waarop het volgens de gespreksdeelnemers juist *niet* goed gaat in het met elkaar samen leven in Nederland. We zagen dat vooral terug in de twee lageropgeleide groepen. Soms was dit in reactie op een mooi voorbeeld, of kwam er alsnog een mooi voorbeeld achter vandaan - soms lukte dat laatste gewoon ook echt niet. Desondanks zeggen de antivoorbeelden ook iets over wat mensen belangrijk vinden. Juist dat kwam op die momenten namelijk in de knel. We laten hier drie gespreksfragmenten zien ter illustratie:

De eerste is *een reactie op* een verhaal over saamhorigheid in volksbuurten van vroeger (MBO-, stad, gesprek 2):

- **Deelnemer 1:** 'Ik heb bijvoorbeeld, hoe kan een land als Nederland afhankelijk zijn van een voedselbank. Dat inderdaad in de volksbuurten, die saamhorigheid er altijd geweest is, en zo zal het ook altijd blijven ook.'

Interviewer: 'En als jij dat zegt he, want ik voel een soort van emotie boven komen, dus je zegt "waarom zijn er hier voedselbank in dit land?"'

Deelnemer 1: 'Ja, niet alleen die voedselbanken.... Maar ook gewoon: als je afhankelijk bent van een AOW of dat soort dingen: samenwonen met broer en zus wordt bestraft. Ik heb mijn zus ook in huis moeten houden want anders had ze onder een brug moeten slapen. Die was een half jaar geleden gescheiden, nooit in aanmerking gekomen voor een huisvesting. Zij heeft 6 dagen in de week gewerkt, maar dat is niet voldoende.'

Interviewer: 'En waar maak jij je dan boos over? Is dat de ongelijkheid of de ..?'

Deelnemer 1: 'Nou, de ongelijkheid. Je kan nergens aankloppen... Je valt overal tussen wal en schip. Je kan nergens terecht. Tot overmaat van ramp is ze getroffen door 2 herseninfarcten, dus ze verblijft nu in het revalidatiecentrum, en dan loop je de instanties af. Nou ga d'r maar aan

staan. En ik ben er gemiddeld 6 uur per dag mee bezig. Elke dag ben ik op pad, om iets geregeld te krijgen, of om iets gedaan te worden. en dan loop je die instanties af. Elke dag ben ik op pad.

Deelnemer 2: Of je wordt op een wachtlijst geplaatst. Super frustrerend.'

Het tweede is een voorbeeld dat opkwam *in reactie op* een verhaal over hoe mensen elkaar hielpen tijdens de lockdown met eten en boodschappen (MBO-, stad, gesprek 2):

- **Deelnemer 1:** 'Dat was wel heel sneu toen met die corona uitbraak....Toen die dagen dat er werd gehamsterd. Stond er een mannetje, ik was bij [naam supermarkt]. Daar stond dan echt een oud mannetje en die staat daar bij het broodschap: helemaal leeg. En hij stond daar helemaal beduusd te kijken, "Nou weet ik niet wat ik morgenochtend moet eten, want ik heb niks meer" En dan loopt er net op dat moment een vrouw langs met 6 zakken met bolletjes in d'r armen. "Ja eh, ik heb zelf ook kinderen thuis". En dan denk ik "jeetje, die man heeft misschien wel voor jou gevochten in de oorlog".'

Deelnemer 2 (verontwaardigd): 'Al heeft hij *niet* gevochten in de oorlog....'

Deelnemer 1: 'Ja sowieso, weet je. En dan denk ik waarom heb je niet het respect en weetje. Als ik het zelf had gehad, had die man het gekregen, want ik zoek wel wat anders. Maar dat was zo triest.'

Interviewer: 'Dat is wel een mooie spiegel eigenlijk van het voorbeeld van [deelnemer 3].... [...] beide voorbeelden zeggen iets over wat jullie belangrijk vinden, dat je elkaar een beetje helpt.'

Deelnemer 1: 'Ja dat klopt, en dat vond ik zo zielig.'

Deelnemer 3: 'Ik heb dan de neiging om die broodzak bij die vrouw uit d'r handen te trekken....'

Deelnemer 1: 'Nou ja, weet je, maar dan ga jij fout... en je krijgt de grootste ellende.'

Interviewer: 'Als je die neiging hebt, hè, [naam deelnemer 3], om die broodzak uit d'r handen te trekken: waar wil je dan eigenlijk voor opkomen, welke waarde komt er in het gedrang?'

Deelnemer 3: 'Ik ben allergisch voor onrechtvaardigheid, ongelijkheid. Daar ben ik echt super allergisch voor.'

Het derde fragment is een gesprek dat ontstond *naar aanleiding van* het verhaal over de behulpzame reactie van Nederlanders op de watersnood in Limburg (MBO-, regio, gesprek 4):

- **Deelnemer 1:** 'Mag ik toch even daarop inhaken? Want het is natuurlijk én een goed punt, maar het is ook een slecht punt in de samenleving.'

Deelnemer 2: 'Er wordt ook misbruik van gemaakt.'

Deelnemer 1: 'Ja ook dat, maar ook al die *ramptoeristen* die er naartoe gingen en allemaal gingen filmen en dat soort dingen, ja daar werd ik echt helemaal kriegel van!'

Deelnemer 3: 'Ja, dat is echt iets...'

Deelnemer 1: 'Dus er is een hele goede kant..'

Deelnemer 2: 'Ja, dat is op een gegeven moment ook wat ik op die [facebook]groepen heb gezien, is ja bewaking is niet het goede woord, maar er werd echt wel gebiedscontrole gedaan.'

Deelnemer 3: 'Ja, maar het is toch erg dat dat moet!'

Zo illustreerden de anti-voorbeelden op een andere manier dan de mooie voorbeelden datgene wat mensen belangrijk vinden. Het ging met name over elkaar ondersteunen, rechtvaardigheid en respect.

3b. Mooie voorbeelden van samen leven: gesprek 5-6

In de onderstaande paragraaf beschrijven we apart de voorbeelden die gedeeld zijn in de twee focusgroepen in buurthuizen. Wij gekozen om deze los te bespreken, omdat de gespreksopzet in deze groepen anders was dan in de andere groepen. Wel vroegen we ook aan deze groep: wat was een moment waarop je blij was met de manier waarop we met elkaar samen leven in Nederland: zo mag het voor jou altijd wel gaan in dit land?

Ook in deze groepen hoorden we verschillende type voorbeelden terug, sommige deelnemers deelden meerdere voorbeelden. Het viel op dat verreweg de meeste voorbeelden genoemd werden op het niveau van de wijk en dan met name voorbeelden die gaan over een bepaalde wijze van leven, in plaats van in reactie op een specifieke gebeurtenis. Ook werden in deze groepen wederom een aantal 'antivoorbeelden' genoemd: zo moet het wat hen betreft dus *niet* als het gaat over hoe we met elkaar samen leven. Zeker in de buurthuisgroep in de stad werden veel antivoorbeelden genoemd.

Onderstaande tabel geeft een overzicht van de genoemde voorbeelden.

Algemeen: wijze van leven		Gebeurtenis
Familie/ vrienden	- Jongere met speciaal onderwijs aanmoedigen om over te stappen naar regulier onderwijs (gesprek 6a)	
Wijk, buurt, straat	- Georganiseerd eten in de wijk (Resto van Harte) (gesprek 5) - Met buurtbewoners afval oprapen (gesprek 5) - Initiatief om ouderen te helpen met digitaal contact overheid (gesprek 5) - Vrijwilligerswerk doen voor mensen die ook in armoede leven (gesprek 6a) - Hulp van de gemeente bij schuldsanering (gesprek 6a) - Zelf activiteiten organiseren waar kinderen met verschillende activiteiten elkaar ontmoeten (gesprek 6b) - Vrijwilliger waarbij mensen elkaar in armoede steunen (gesprek 6b) - Vrijwilliger in de wijk om kinderen samen te laten spelen (gesprek 6b)	- Soep uitdelen na corona (gesprek 5) - Met Marrokaanse medebewoners in gesprek over afval (gesprek 5) - Jonge dochter van bekende verleende EHBO aan oudere (gesprek 6a)

	- Als ervaringsdeskundige een bijeenkomst voor lotgenoten organiseren (gesprek 6b) <i>Antivoorbeelden:</i> - Elkaar niet kennen of spreken in de flat (gesprek 5) - Rommel op straat (gesprek 5) - Ouderengroepen in buurthuizen afgeschaft (gesprek 5)	
Land	<i>Antivoorbeeld:</i> - Mensen worden vijandig naar elkaar op Facebook (gesprek 6b)	

3.1 Elkaar zien, ontmoeten en kennen

Samen leven begint allereerst voor een aantal deelnemers met het besef dat **andere mensen je zien en kennen**. Dat kan zo eenvoudig zijn als weten wie er naast je woont en een praatje maken met de medebewoners in de flat of straat. Tegelijkertijd wordt benoemd dat dit regelmatig best lastig is, bijvoorbeeld als je eenzaam bent of in armoede leeft:

- 'Nou, samen leven dat vind ik heel belangrijk. En daarom ben ik ook hier. Omdat ik dan weet dat als ik thuis ben zie ik geen mensen. Ik zit drie hoog. En je ziet de lucht en meer zie je niet. Dus je moet eruit, wil je contact maken met mensen. En het enige punt wat fijn is hier. Als iemand je een paar dagen niet heeft gezien dan zeggen ze: 'goh, waar is Jantje, of waar is Pietje? Ik bedoel: dat is geweldig. Dat vind ik een fijn gevoel. Ook omdat ik alleen ben. [...] Soms dan denk ik wel eens, goh de bovenburen weten niet waar ik ben. Of ik thuis ben, of niet thuis ben. Stel dat je hiero alleen...Dan lees je wel eens dat mensen weet ik veel hoeveel weken alleen dood in huis liggen. ik denk, als mijn zoon me niet belt of wat dan ook hoe komen ze er dan achter, bij wijze van spreken? (buurthuis, stad, gesprek 5)
- 'Maar ik denk ook van mensen die armoedig zijn zelf, die hun eigen schamen dat ze geen geld hebben, die juist hun eigen naar binnen trekken om niet te laten zien dat ze armoede hebben. En dat ze daarom ook niet naar de samenleving durven. Het niet durven te laten zien dat ze niet die bloemkool kunnen kopen die jij zo twee in je karretje gooit. Dat ze hun eigen schamen...' (buurthuis, regio, gesprek 6a)

Wat mensen bij doorvragen aangeven vooral belangrijk te vinden is een vorm van sociale controle en elkaar kennen. Daarbij viel op dat in het gesprek in de stad specifiek frustratie werd geuit over de 'Marokkaanse en Turkse medebewoners van de flats'. Deze zouden volgens de oudere gespreksdeelnemers (allen geboren en getogen in Nederland) minder open staan voor sociaal contact, door taal- en culturele verschillen.

- 'Dat is heel erg en ook juist omdat in zo'n trappenhuis.. Ik.. Mijn man was Griek, dus ik bedoel, ik heb echt niets tegen buitenlanders, maar van de 8 gezinnen in het trappenhuis zijn er 6 Marokkaan. Waar je bijna of geen contact mee krijgt. (..) *Dat is heel moeilijk...* Ze zeggen altijd

wel, van, als je hulp nodig hebt, zeg het maar. Maar, echt een keertje vragen kom even binnen...Als iemand bij mij voor de deur staat, dan zeg ik 'kom even binnen'. Maar ze zullen nooit zeggen kom even binnen, of wat dan ook.' (buurthuis, stad, gesprek 5)

Daarnaast ging het meerdere keren over het buurthuis waar de focusgroepen plaatsvonden als mooi voorbeeld van samen leven op zichzelf. Omdat dit voor de deelnemers de plek is waar anderen je wél kennen, naar elkaar omkijken en elkaar steunen. Ook is het een belangrijke plek om mensen te *ontmoeten* en 'een praatje te maken'.

- 'Nou, en zoals ik koffie inschenk.. eh... dan ben je steeds met iemand anders in gesprek ook en dat is ook, dan heb je ook een samen leven. Dat je even een ander praatje hebt.' (buurthuis, stad, gesprek 5)
- 'Zoals [naam vrijwilliger], die belt me soms op zondagmorgen op. En dan zegt ze... gewoon voor een kletspraatje. Nou, dat is echt. Dat doe je goed. Dat vind ik echt. Dat vind ik fijn. Dan weet je tenminste dat iemand weet: 'er is daar ook nog iemand!'. (buurthuis, stad, gesprek 5)
- 'En ik besepte toen ook dat ik, ik heb ook heel veel ellende meegemaakt de laatste zes jaar, en dat ik gewoon stilstond met groeien, door de corona, door het thuis zijn, hè dan pak je ook niks meer op, je kon nergens meer naartoe, alles lag op zijn gat hè, alle activiteiten overal. En toen ik de eerste keer weer naar het talentcentrum ging, wij zoeken een soort van, ja dat is van ons welzijn eigenlijk, daar kun je breien, zijn clubs. Er zijn kookclubs, er zijn ook maatschappelijke dingen. [...] Maar toen was de corona om, of tenminste het talentcentrum ging weer open, en er was weer op maandag middag breien en haken. Ik denk nou, ik ga toch eens een keer op maandagmiddag daar koffie drinken. En ik werd eigenlijk hartstikke ontvangen. Het was heel anders als voor de corona, mensen die hadden natuurlijk zelf ook anderhalf jaar gewoon thuis gezeten tussen aanhalingstekens. En die vond het gewoon weer fijn om weer mensen binnen te kunnen halen.' (buurthuis, regio, gesprek 6a)

Wat deze plekken zo belangrijk en waardevol maakt voor mensen is dat je er *altijd welkom bent*:

- 'Ja, er zijn wel weekenden dat ik ook iets te doen hebt, maar ik vind het toch wel fijn dat er in het weekend ook een soort... Dat er niet zo'n gat valt. Want heel vaak, ook al heb je kinderen... (..) tegenwoordig is de samenleving zo verandert, dat eh... het familiebezoek dat is helemaal afgeschaft. 'Ja, ze moeten er zin in hebben!' ofzo... Eh.. en... ik ben gewoon een sluitpost. 'Nouja, we hebben ook nog een moeder, maar ik wil naar mijn vriendinnen, ik wil uitrusten...' Er wordt ook teveel van mensen soms gevraagd.' (buurthuis, stad, gesprek 5)
- 'Omdat je hier altijd welkom bent. [...] Dat is belangrijk. En ze maken ook even tijd voor je.' (buurthuis, stad, gesprek 5)
- Iedereen heeft zijn eigen rugzak.(..) Die mag je hier meenemen, die rugzak. of die zwaar is of licht is. (buurthuis, stad, gesprek 5)

3.2 Elkaar helpen binnen en buiten de eigen groep, actief bijdragen aan 'samen leven'

In meerdere mooie voorbeelden gaat het over **elkaar helpen binnen een specifieke groep, iets voor elkaar betekenen** – met ouderen onder elkaar bijvoorbeeld, of met en voor mensen die ook in stille

armoede leven. Veel van de gespreksdeelnemers maken actief gebruik van meerdere stichtingen en ontmoetingsplekken én zetten zich daar zelf actief voor in als *vrijwilliger*. Meerdere mensen vertellen daarbij dat je elkaar goed kunt helpen als je 'in hetzelfde schuitje' zit of hebt gezeten.

- 'Ja, en ik ben meer een product van hun, hè. Ik sta op gelijke trend met hun. Dus de drempel is vele malen lager. Ja goed weet je, en als je daar in dus dat stapje terug kan maken en vanuit dat stapje terug die hogere stukken kan pakken, (...) het handje vastpakken en luisteren en van 'joh, we gaan er samen naartoe'. Ik denk dat dat wel maakt dat je bepaalde veiligheid voor anderen neer kunt gaan zetten. Want het is natuurlijk wel 'ons kent ons', en hè er wordt vaak ook heel makkelijk gepraat onder ons' (buurthuis, regio, gesprek 6a)
- 'Ik heb vaak vrijwilligerswerk gedaan (...). Met Pasen kreeg ik dan iets van een leuk ei. Of ander snoep. Met Kerst kreeg ik ook snoep.' (buurthuis, stad, gesprek 5)
- 'Net zoals ik werk als gastvrouw bij [organisatie]. Ja, ik vind het leuk als al die mensen samenkomen. En die praten niet over corona en dit en dat. Die komen gewoon samen, gezellig koffiedrinken en een praatje maken. [...] Er komen ook armen, er komen ook iets rijkere, ja. En (...) hier zie je dan echt de arme mensen. Echt de arme mensen komen hoor. Die echt nog geen cent hebben. Dat vind ik wel erg als ik dat zie, weet je wel. En ik ben dan zo, daar werkt dan [naam], je kent hem wel, die had vorige keer geen vloeitjes meer. En dan komt hij met een zak snoepjes naar mijn toe van: [naam] heb jij voor mij een vloeitje? Ja, ik rook sigaretten, ik heb geen vloeitjes. En dan komt hij toch met een zak snoep en toch om vloeitjes vragen. 'Houd die zak snoep maar, hier heb je 25 cent, ga maar vloeitjes halen'. Zo ben ik dan wel. Ik ben eigenlijk veel te goed voor deze wereld, zo ben ik echt. Want ik kan dat niet hebben als iemand....' (buurthuis, regio, gesprek 6b)
- 'Maar heel veel gaan dan over de schaamte heen, want iedereen zit daar, ja, die het veel minder heeft, die in armoede leeft. Dus dat is dan, ja, ook al ken je elkaar niet, je leert elkaar kennen en dan ja, dat is gewoon mooi. Echt.' (buurthuis, regio, gesprek 6b)

Er komen ook voorbeelden voorbij van *informeel* elkaar helpen en betrekken:

- 'Tijdens de kermis van dit jaar, moest [voornaam] werken. Die is vrijwilliger bij [organisatie], EHBO post. En hij had op één avond geen oppas voor zijn dochter. Toen heb ik dat op mij genomen. Had hij mij gevraagd. Maar er kwam iets spontaan tussendoor. Een vriendin van mij die was gevallen en die vrouw is 75. Dus toen heb ik overlegd met [voornaam] en heb ik zijn dochter daar mee naartoe genomen. En zij heeft natuurlijk tijdens haar opvoeding heel veel meegekregen van EHBO. Ze is dertien nou? Ja, dertien. Hoe zij omging met die mevrouw - en die was best wel van 'oh, wat gebeurt er allemaal'... En zij wist gewoon stap voor stap haar heel even gerust te stellen, zo van: 'oh, kan je dit nog bewegen, kan je dat nog bewegen?' Dat was zo mooi om te zien, om een dertienjarige met een 75 jarige zo om te zien gaan. En dat was zo spontaan, want dat was niet gepland, dat kwam gewoon op ons pad, en was ontzettend mooi om te zien. Dus dat voorbeeld komt dan in een keer spontaan in mij op. Dat vond ik echt een heel goed voorbeeld van samenleven.' (buurthuis, regio, gesprek 6a)
- 'Ik schrijf zondags als het mooi weer is... Hier heb je het [naam kanaal] dichtbij. Ik weet niet of je het hebt gezien. En dan stuur ik wel eens een appje, van 'ik zit bij het kanaal'. En soms zegt

iemand 'ik kom ook', weet je wel. En iets verderop daar heb je iets waar je koffie kan drinken en dan ga je even daarnaartoe. Wie wil komen, komt, dus... ' (buurthuis, stad, gesprek 5)

Overigens wordt door meerdere gespreksdeelnemers uit de regio-groepen benadrukt dat mensen met minder geld *eerder voor elkaar klaarstaan*, ook financieel, ten opzichte van mensen met meer geld.

- 'Ik merk gewoon juist, als je in deze doelgroep leeft, dat mensen juist voor elkaar klaarstaan. En ja, ik geef dan altijd het voorbeeld van 'rijke buurt, arme buurt'. Als je gaat kijken naar een rijke buurt, dan wordt er niet echt veel gecollecteerd. Dan is het echt gewoon maar minimaal. En juist die arme mensen, omdat je weet hoe het is, ben je eerder geneigd, ik praat dan even over mezelf, maar ik denk dat er heel veel herkenning is, dat je dan ook meer voor een ander terugdoet. Omdat je weet welke situatie er is. En dan ben je ook geneigd om andere mensen te helpen. Want je weet hoe het voelt, je weet hoe het is.' (buurthuis, regio, gesprek 6b)
- 'Wat ik ook in een interview voor [organisatie] heb ik dat toen volgens mij gezegd: de armen kunnen beter delen dan de rijken. En dan is precies wat zij met die collecte, dat komt allemaal weer op hetzelfde neer eigenlijk.' (buurthuis, regio, gesprek 6b)

Een derde groep voorbeelden gaat over *actieve betrokkenheid bij de eigen buurt* en een verschil willen maken. Soms lukt dit goed:

- 'Een andere meneer die met de coronatijd niets te doen had, die zag me [afval]knippen en toen heb ik hem mijn knipper gegeven en op de terugweg een knipper bij de [naam kerk] gehaald. Dus je moet ook gewoon kijken... eh... mensen aan het werk zetten. En zo heb ik (..) thuis een keer gehad dat ik de mensen ehh.. die zaten er gewoon...van.. 'wat moet ik met de kinderen enzo' en toen heb ik ze twee knippers gegeven en met de zak naar buiten... en toen heb ik een spelletje gemaakt van wie het meeste uit de struiken kan halen. En een jongen vond het zo mooi dat hij een wiel in de struiken had gevonden.' (buurthuis, stad, gesprek 5)

Soms is het volgens de deelnemers echter lastig om een initiatief van de grond te krijgen en geen gehoor krijgen bij gemeente, woningcorporatie of mede-bewoners, zoals onderstaand verhaal laat zien (buurthuis, stad, gesprek 5):

- **Deelnemer 1:** ik heb ook een initiatief gelanceerd hier en daar over groene daken hier in de wijk die ik graag zou zien. Maar tot nu toe is daar weinig respons op gekomen. En ik weet ook niet goed hoe ik hier in de wijk daar verder mee kan. Want ik wil dat ook niet in mijn eentje doen.

Interviewer: Nee dat snap ik.

Deelnemer 2: wat is 'groene daken'?

Deelnemer 3: wat je op de bushokjes ziet.

Deelnemer 2: Ah...

Deelnemer 1: 'Wat je op de bushokjes ziet, ja, die sedum begroeiing. Want het klimaat verandert, we krijgen steeds hetere zomers en dan levert zo'n dak wat met begroeiing levert koelte op voor de flat, maar ook voor de wijk en het verbetert de luchtkwaliteit hier. Want de luchtkwaliteit hier is een heel stuk slechter dan in andere wijken. Want we zitten vlak bij allerlei snelwegen. En, ja, dat zou ik graag als activiteit doen. Maar daar moet je dan wel mensen voor vinden.'

Interviewer: Ja. En ik hoor je ook zeggen dat je, dat het misschien nog niet gelukt is om mensen te vinden, maar je hebt wel een idee dat goed is voor deze wijk

Deelnemer 2: 'e heeft 't doorgegeven aan de gemeente.

Interviewer: Je bent er blijkbaar mee op pad gegaan, naar de gemeente.

Deelnemer 1: ik ben naar het wijkbureau geweest. Ik heb het krachtstation erover benaderd.

Maar tot nu toe... Ja, ik ga dat niet in mijn eentje.. in je eentje kan je het niet eens. Maar het is gewoon wel leuk als daar eens iets van zou komen. Omdat het ook eh... als bijvoorbeeld [naam wijk]... de eerste wijk wordt in [stad] die dat doet.... Dat zou een mooie reclame zijn voor [naam wijk], dat zou het ook weer oppeppen.'

Wat men hierin belangrijk vindt is *elkaar helpen en voor elkaar klaarstaan, bijdragen aan het geheel* en dat mensen elkaar *leren kennen en ontmoeten*.

- 'Ja, je helpt elkaar ook vooral, zeg maar. Er zitten twee armen bij elkaar, de ene heeft geen vloeitjes, dan helpen ze elkaar toch. En dat vind ik een heel mooi gezicht dan.' (buurthuis, regio, gesprek 6b)
- 'Ja, dat mensen gewoon ergens samenzijn en vrolijk. En even de zorgen gewoon een beetje vergeten. Vooral door deze, na deze moeilijke periode even. [...] Even iets anders, ja. [...] Daar word je zelf ook gelukkiger van. Het is fijn dat mensen gewoon samen even weer zijn. En niet zo vijandig tegenover elkaar staan, ja.' (buurthuis, regio, gesprek 6b)
- 'Nou, in zekere zin sta je als oudere voor de opgave om een nieuwe toekomst te maken. Voor jezelf. Eh... en eh... ook weer nieuwe doelen te zien. Want je zit aan de ene kant op een eindpunt en aan de andere kant op een beginpunt. Maar daar wordt heel weinig over gesproken in... onder ouderen. En ook over hoe kun je actief blijven en contact houden met de samenleving? Dat is een heel belangrijk iets vind ik. (..) En dat kon ik niet in die ouderengroepen vinden. (..) Er wordt nog heel veel gedacht dat ouderen behoefte hebben aan bingo avonden en dat soort dingen. (..) Ik vind een bingo avond een keertje leuk maar voor de rest wil ik ook wel wat inhoud hebben. (..) Ik heb een boek van iemand gekregen 'vrouwen van dagen' en eh... dat gaat dan over: wat heb je allemaal geleerd in je leven, wat heb je meegemaakt aan de verschillende dingen die er gebeurd zijn, zoals feminisme en actie, politieke actie en weet ik veel wat. En hoe ziet dat er nu uit en kun je als oudere toch een bijdrage leveren? (..) En daar wil ik dus... ik denk erover om daar een gespreksgroep over te gaan beginnen. (buurthuis, stad, gesprek 5).

Overigens wordt in de regio-groepen, met mensen die in stille armoede leven, ook het verlangen benoemd om ook **buiten de eigen gemeenschap** meer steun te ervaren— in de samenleving als geheel. Er zijn wel mensen en bedrijven die financieel helpen, en dat is zeer welkom, maar daarnaast zou het wat hen betreft fijn zijn om ook *meer sociale cohesie* en *verbinding* te voelen *over groepen heen*.

- 'Want je hebt onze veilige commune zeg maar, hè, zo voelt het bijna. En je hebt daarbuiten die harde wereld. Je ziet wel steeds meer mensen die vanuit de keiharde wereld richting die commune gaan van oké, we komen helpen, we hè die gaan steeds meer ons vinden. Maar wat eigenlijk moet gebeuren is dat, dat eigenlijk vanzelfsprekend verweven gaat worden. Dat het eigenlijk geen issue meer moet zijn. Dat er iemand een probleem heeft. Ja, dat er, de buurman of

de buurvrouw of weet ik veel wat, dat zie je in onze commune zie je wel gebeuren, ja dat er mensen opstaan en zeggen van kom, we gaan samen even tacklen. Ja. En soms zou dat In de normale wereld gewoon één groot web moeten zijn waar iedereen er mag zijn.’ (buurthuis, regio, gesprek 6a)

- ‘Alleen, en dat is misschien mijn, mijn dingetje, maar ik mis die, als je de hele sociale cohesie gaat bekijken, dan denk ik van... ja weet je, ik denk dat we dat in onze kring zeg maar vrij aardig voor elkaar boksen. Alleen van buitenaf naar ons toe zitten we wel op dat randje .Zo van weet je, er wordt wel wat gedaan, en vooral financieel en dat soort dingen, maar ik mis die warme deken zeg maar.’ (buurthuis, regio, gesprek 6a)
- ‘En vaak zijn het spullen hè, net als met Pasen kregen we van de Jumbo ook een grote doos met een paashaas en paaseieren erin. Nou dan kan iedereen gewoon op komen halen. Er wordt ook wel van tevoren een melding van gemaakt natuurlijk op de mail. Nou met helpende handjes hebben we toen een paaslunch gekregen. Kon ik ophalen. Nou dan ben ik al keiblij want ja, je kan kinderen nooit uitnodigen om te eten. Kijk en als dan een keer van helpende handen krijg, dan kan ik gewoon bestellen, nou dan heb ik een gezellige dag gehad.’ (buurthuis, regio, gesprek 6a)
- ‘Nou, ik zoek eigenlijk naar een samenleven wat heel erg, ja samen in onze groep. Maar eigenlijk hoor ik ook een beetje, maar eigenlijk wel geïsoleerd van de rest.’ (buurthuis, regio, gesprek 6b)
- ‘Die paraplu. Ik mis die paraplu. En ten minste, in het klein mis ik die al. Maar als je over heel Nederland gaat kijken, is die paraplu die stevige samen zeg maar, die zorgt dat al die pijlers waarop Nederland gebouwd is, ja, die hoort zo te staan, en die staat eigenlijk zo. Je kan maar een heel klein segmentje onder die paraplu schuilen. Terwijl eigenlijk heel Nederland overkapt moet zijn met die paraplu.’ (buurthuis, regio, gesprek 6a)

Een aantal *mooie voorbeelden* gaat overigens specifiek over *het opzoeken van die verbinding over groepen heen*, zoals:

- ‘Ik ben vrijwilliger van [stichting]. En die zet zich in voor kinderen in [plaats] van minimagezinnen, omdat die heel vaak buiten de boot vallen. Dus niet, ze kunnen samenleven op een manier zoals een kind dat zou moeten doen en om zich optimaal te ontwikkelen. Wij hebben in de zomer, hebben wij dus de feestmiddag georganiseerd. En het mooie is van zo’n feestmiddag dat die kinderen dus gewoon vrij kunnen spelen in de speeltuin. Er worden ook allemaal activiteiten georganiseerd. En er komen ook andere kinderen. De ouders komen er normaal. En ook andere ouders. Dus dan krijg je rijk, arm, hogeschoold, laaggeschoold. Eigenlijk komen ze allemaal bij elkaar. En dat is voor mij samenleven. Samenleven is ook gewoon voor elkaar, naar elkaar omkijken. Niet alleen maar bezig zijn met jezelf.’ (buurthuis, regio, gesprek 6b)

In met name de twee gesprekken in de regio was voor deelnemers de kern van deze voorbeelden: het belang van *naar elkaar omkijken, begrip voor elkaars standpunt opbrengen en naastenliefde*.

- ‘Dus toch communiceren en begrip te hebben voor elkaars standpunt. Ik denk dat dat ook heel belangrijk is.’ (buurthuis, regio, gesprek 6a)
- ‘Ja dan moet je van alles op touw gaan zetten. Dan denk je ja weet je, moet ppl iets van je eigen uit komen, niet omdat het gestuurd is. Nee iemand die moet, dat gevoel, ja van naastenliefde zo of weet ik veel wat.’ (buurthuis, regio, gesprek 6a)

- 'En elkaar respecteren ook. Ook al heb je een andere denkwijze, dat maakt niks uit om tot elkaar te komen. Ik bedoel, ik kom zelf uit twee culturen. En dat betekent dat ik het ook als verrijking zie dat je van twee culturen, twee geloven, dat je dan het beste er uithaalt. En dan ook aan mensen laat zien van: dat hoeft geen struikelblok te zijn. Dat is juist een verrijking. En van elkaar leren. Ik denk dat dat ook wel samenleving is.' (buurthuis, regio, gesprek 6b)
- 'En ook de ouders, want je ziet ook gewoon ouders die bij elkaar komen die misschien nooit bij elkaar komen. Want hoe je het went of keert, als jij arm bent, dan heb je toch een isolement. Dan ga je alleen maar met mensen die arm zijn of armer of wat dan ook. En juist op zulke dagen zorg je ervoor dat mensen bij elkaar komen. En dat mensen elkaar leren kennen. En dat is gewoon heel waardevol.' (buurthuis, regio, gesprek 6b)

3.3 Steun en voorwaarden om goed samen te leven

In beide groepen komen in zowel de positieve verhalen als de anti-voorbeelden bepaalde **voorwaarden naar voren die belangrijk zijn om als burgers prettig samen te kunnen leven** - bijvoorbeeld ontmoetingsplekken, maar ook ergens terecht kunnen om samen met andere bewoners en betreffende instanties (overheid, woningcorporatie, ...) de eigen ideeën voor goed samen leven mogelijk te maken. Hierbij is men positief over het eigen buurthuis en de community en wat daarin wordt georganiseerd, maar overheerst verder sterk het gevoel is dat 'je nergens terecht kunt', dat de samenleving een stuk *onpersoonlijker* is geworden.

Dit wordt onder meer toegeschreven aan *het beleid van de overheid* op dit gebied (met name de bezuinigingen op sociale voorzieningen en de (on)bereikbaarheid):

- 'Er zijn ook een paar dingen die wegbezuinigd zijn. Ik maak me best zorgen over de volgende generaties wat betreft onderwijs, gezondheidszorg, wonen. Want door zo belachelijk mee te gaan met de emotionaliteit van de markt - want dat is het gewoon, soms heb je markthysterie - vind ik gewoon dat er meer op de vermogens van mensen gelet moet worden. Alles wordt tegenwoordig in geld vertaald. Maar dat is niet de goede maat. De maat is: wat kunnen mensen. En van daaruit kun je de samenleving inrichten. Maar niet vanuit het geld, want dan krijg je rare dingen.' (buurthuis, stad, gesprek 5)
- 'Ook bij de officiële instanties. Dat je nog gewoon kan bellen. Dat is tegenwoordig...soms zijn er helemaal geen telefoonnummers meer vermeld! Er staat alleen maar... W,W,W. En dan denk ik 'joh, bestaan er nog mensen in de wereld!?' (buurthuis, stad, gesprek 5)
- 'Om nu te beginnen? Rutte in zee gooien. Die heeft zoveel verpest zeg! Ongelooflijk. Door gewoon een boete te leggen op alle corporaties zijn de corporaties gaan bezuinigen en daar proberen ze nu... door die corporaties... door meer flats te gaan verkopen. Krijg je nog meer rommelzootje hoor. Want er mankeert iets aan de flat maar er gebeurt niets. Ik ben gaan bellen naar [woningbouwvereniging], en ja... 'het is nou vereniging van eigenaren' en er is een groep in die vereniging en die willen het niet, wij willen wel maar wij kunnen dus niets. Hebben ze er weer een rotzootje van gemaakt.' (buurthuis, stad, gesprek 5)
- 'Neem maar even het voorbeeld van over vertrouwen. Jongens kijk maar wat er allemaal gebeurt is, of in ieder geval openbaar geworden is nu de laatste anderhalf jaar, de toeslagenaffaire. En

daar komt nu even een hoofdstukje bij. Hoeveel kinderen er zijn bij gezet.' (buurthuis, regio, gesprek 6a)

- 'Maar die automatische zorg van die je zou verwachten vanuit de gemeente, de gemeenschap, of vanuit de kerk, we hebben het net ook al een beetje aangehaald, dat dat gewoon er voor mekaar zijn, ja ik weet zeker, we zitten nu al in de [wijk], dat is al een veel socialere wijk als bijvoorbeeld [wijk]. Maar daar zegt dan, een kwart van de mensen van het gemeentehuis, daar gaan we gewoon niet naartoe. Dat is toch een beetje, dat is echt outloss, dat is nog een beetje, we gaan niet naar de politie, nee we gaan niet en we praten niet met de politie, we gaan niet naar het gemeentehuis, we lossen het zelf wel op. Nou daar moeten ze voor mekaar zijn. Nou dan staan we eerst, dan zijn ze er ook. Alleen het ligt natuurlijk gewoon heel gauw richting het grijze gebied van criminaliteit. Maar dan, voor heel veel mensen, zeker onze doelgroep die denken van het gemeentehuis, daar kom ik liever niet nee. Daar kom ik nog slechter uit als ik er in ga.' (buurthuis, regio, gesprek 6a)

Soms is daarentegen de ervaring met de overheid wél positief, met name als het gaat om *de lokale overheid*. Een meldpunt waar men terecht kan als het vuil op straat oploopt waarna een afvalcoach komt helpen bijvoorbeeld, of een schuldsaneringstraject:

- 'Van die afvalcoaches heb ik het emailadres. Want ik heb een keertje... ik had burens achter mij. Die hadden jaren... tot zo hoog (* wijst *) afval liggen... naast hun garage. Maar als ik op het balkon stond, zat ik tegen die afval.... [aan te kijken]. Dus op een gegeven moment zag ik die afvalcoaches hier, dus ik zei: wat kan ik daaraan doen? Nou, en toen de volgende dag - ik stond mijn was op te hangen - en hij ging foto's maken, foto's maken. En de volgende dag ging die man de troep opruimen.' (buurthuis, stad, gesprek 5)
- 'Toen ik net ging scheiden, toen zat ik ook diep in de schulden. En ik heb me rot geschaamd. Ik ging nog liever onder een steen liggen dan dat ik moest zeggen dat ik schulden had. Toen gaf de gemeente destijds een soort cursus, waar ik voor aangemeld ben, gewoon om te gaan kijken hoe het er nou uit zou zien als je in een schuldsaneringstraject zou komen. Het is niet meteen gewoon daarheen, maar dit is het verhaal. Als je niks doet, gaat het daar naartoe. Wij willen helpen, gaat het daar naartoe. Ik heb van heel ver moeten komen, maar ik heb dat schuldtraject wel gedaan. En dat is het beste wat ik in mijn leven heb gedaan, en drie jaar was ik helemaal schuldenvrij. En gelukkig tot op de dag van vandaag nog steeds. En dat was gewoon omdat de gemeente hier mij de kans gaf van, ga eerste een oriënteren, niet meteen het diepe in, en ga er eens mee aan de slag. En dat heeft voor mij heel veel geholpen. Ben ik echt nog steeds op de dag van vandaag heel erg dankbaar voor.' (buurthuis, regio, gesprek 6a)

Met deze anti- en positieve voorbeelden geven mensen aan dat ze het belangrijk vinden dat er *bepaalde steun en hulp vanuit de overheid* is om het samen leven mogelijk te maken – of dat nou gaat om een vangnet, zodat je als burger kan blijven meedoen als je het zwaar hebt in je leven, of om de mogelijkheid om elkaar te ontmoeten en hulp te krijgen bij goede initiatieven en positief gedrag (zoals elkaar aanspreken op zwerfafval).

Een aantal andere voorbeelden gingen meer over *algemene ontwikkelingen* zoals de automatisering, het mobiele telefoongebruik en de prestatiesamenleving. We hoorden daarbij de nodige zorgen over waar het heen gaat in Nederland. Voor volgende generaties bijvoorbeeld. Men maakt zich daarbij specifiek zorgen over het 'afschrijven van mensen'.

- 'Als ik jullie zo hoor en ik vertaal dat even voor mezelf van, luisteren, niet oordelen, eigenlijk het basisprincipe gewoon, en dan niet iedereen is gelijk want niet iedereen is gelijk, het is gewoon in mijn beleving ook gewoon niet zo. Maar iedereen doet het. En wij hebben gewoon heel veel mensen gewoon afgeschreven. En op moment dat mensen zich daardoor ook, nou oké jou mooi als voorbeeld, op moment dat je jezelf ook afschrijft, ja dat is gewoon heel erg triest.' (buurthuis, regio, gesprek 6a)
- 'En ja, daar zie ik toch wel dat dat als belangrijkste factor is in de maatschappij op dit moment. Zorgen dat iedereen mee kan doen, mee kan. En niet als van, jij komt, jij zit in de schulden dus je kunt niet meedoen of ja je kan niet meedoen. Ik noem maar wat, dat kan van alles zijn. Maar ze zijn dus helaas voor een grote groep niet vanzelfsprekend. Zeker die wijsheid al niet, en zeker niet als je niet binnen het systeem past, dus dat je net naar school kunt gaan en eigenlijk wordt je gewoon een product waar de maatschappij weer geld aan kan verdienen. Als je niet in het systeem past, ja dan zit je vast.' (buurthuis, regio, gesprek 6a)
- 'Dat de mensen heel vijandig worden. Dat ze vooral op Facebook elkaar helemaal in de grond aan het stampen. Ja, allebei de kanten gewoon. [...] Ja en je wilt het altijd wel vermijden. En dan krijg je een persconferentie en dan ga je het toch weer kijken allemaal. En dan af en toe ga ik toch in discussie. Ja, ik vind het verschrikkelijk gewoon wat er gebeurt nu. Ja, discussies zijn niet verkeerd, zolang dat je inderdaad maar respect voor elkaars standpunt hebt. En dat is ja minder geworden omdat er twee groepen zijn. En daar krijg je dus dat de samenleving splijt. En dat is iets wat natuurlijk...' (buurthuis, regio, gesprek 6b)

Dit lijken krachten die groter zijn dan de overheid. Men maakt zich zorgen over de *cultuur* in zijn geheel, en dat die het samen leven in het gedrang brengt.

4. Waarden die mensen belangrijk vinden

De voorbeelden leverden al een idee op van wat mensen belangrijk vinden als het gaat om samen leven. In gesprek 1 tot en met 4 vroegen we de gespreksdeelnemers vervolgens om aan te geven welke drie waarden dichtbij en verder van hen af staan als het gaat om met elkaar samen leven in Nederland. Hierover gingen we met de gehele groep in gesprek door op een paar waarden in te zoomen. Waar denken jullie aan bij deze waarde? Waarom is deze zo belangrijk in het met elkaar samen leven? Hoe zie je deze waarde terug in de praktijk?

Bij het uitvragen van de betekenis onder de mooie voorbeelden kwam al iets naar boven van de waarden die bij deelnemers een rol spelen als het gaat om hun beeld van 'goed samen leven' in Nederland. In de tweede vraag gingen we hier dieper op in. We gaven een tableau van 18 waarden, zonder verdere toelichting en vroegen mensen om er maximaal drie uit te kiezen die voor hen een grote rol spelen als het gaat om samen leven, en ook maximaal drie die wat verder bij ze vandaan staan bij dit onderwerp. De waarden die er vervolgens uitsprongen hebben we in een groepsgesprek verder uitgediept: waar denkt men dan aan? We pakten alleen de opvallende waarden: de waarden die veel genoemd werden als dichtbij of juist veraf, of die een gemengd beeld vertoonden.

Al met al kwamen we daardoor in gesprek over:

Waarden die 'dichtbij' staan voor mensen als het gaat om samen leven:

- Tolerantie (gesprekken 1, 2 en 3)
- Vertrouwen (gesprekken 3, 4)
- Respect (gesprekken 2, 4) en gelijkwaardigheid (gesprek 4)
- Vrijheid (gesprek 1, kort in 3)
- Rechtvaardigheid (gesprek 2)
- Veiligheid (gesprek 4)

En waarden die 'veraf' staan:

- Gehoorzaamheid (gesprek 1, 3, 4)
- Welvaart (gesprek 3) en succes (gesprek 2)
- Liefde (gesprek 4)

Overigens viel het op dat men verschillende beelden had bij 'dichtbij' en 'veraf' en dat met name het gesprek over de waarden interessante informatie opleverde over wat men belangrijk vindt, in plaats van de 'scores'.

Hieronder geven we een korte weergave van wat er bij die waarden naar boven kwam over wat mensen belangrijk of juist minder belangrijk vinden.

4.2 De 'dichtbij'-waarden

Tolerantie

Een waarde die we in drie gesprekken (focusgroep 1, 2 en 3) hebben besproken is tolerantie. Een aantal mensen scoorde deze als iets wat ver van ze af staat. Ze blijken het dan met name te associëren met 'desinteresse' en weggijken. Dat is soms voor hen zelfs het tegenovergestelde van 'goed samen leven':

- 'Ik vind tolerantie eigenlijk een synoniem van desinteresse: ik tolereer het wel, maar ja eigenlijk interesseert het me niet, dus ja, ik kijk er niet te veel naar om' (HBO+, stad, gesprek 1)
- 'Ik zit helemaal niet op tolerantie te wachten. Want dan is het tolerantie van bovenaf: 'jij mag [als homo] je plekje aan het aan het strand'. Rot op ik wil helemaal geen eigen plekje aan het strand, ik wil op het strand, samen met anderen. Met vrouwen, met mensen, met, met, met....' (HBO+, stad, gesprek 1)

Of deze interactie (MBO-, stad, gesprek 2):

- Deelnemer 1: tolereren is eigenlijk dat je eigenlijk een beetje met tegenzin doet. (...) En acceptatie is van oké, dat mag er zijn.

Deelnemer 2: tolerantie is een beetje het negatieve van accepteren zeg maar.. dan.

Interviewer: accepteren is echt meer van: ik vind het oké dat je bent zoals je bent?

Deelnemer 1: "En tolereren is meer zo van ja, ik kan je eigenlijk niet aanzien, maar ik tolereer dat je hier in mijn gezicht loopt te schijten."

Hoewel deze deelnemers het anders insteken komt hun mening redelijk overeen met die van de mensen die tolerantie juist *wel* als belangrijke waarde zien. Zij vullen het begrip namelijk in als écht *accepteren* dat die ander er ook is, met zijn eigen gewoontes, mening, gedrag... Dat woord kwam regelmatig voorbij in de toelichting, net als *interesse*: je verdiepen in de ander. Wat maakt dat hij denkt of doet zoals hij denkt of doet? Wat heeft hij of zij nodig? Waardoor iedereen de ruimte krijgt. Als mensen dat doen, dan gaan ze ook rekening houden met elkaar en naar elkaar luisteren, is de gedachte. Gedragingen die mensen associëren met goed samen leven. Het is dan wel belangrijk dat het wederkerig is. Tolerantie is geen 'one way street' maar komt idealiter van beide kanten. Je geeft elkaar de ruimte verdiept je in elkaar en past je een beetje aan.

- 'Open staan voor anderen, anderen zien [...] Ik ben dan zo'n ouwelul die dan voor dat rode licht staat en niet gelijk denkt als iemand door het rode voetgangerslicht loopt: [...] 'wat een stomme hufter'. Eerst zou ik dan denken: "misschien ligt zijn oma wel te overlijden" of "misschien is hij de weg kwijt". Iemand zien, dat is tolerant zijn.' (HBO+, stad, gesprek 1)
- 'We denken allemaal anders over kwesties, over voorkeuren, over van alles en nog wat heeft elk individu een ander beeld bij. Smaken, meningen en noem allemaal maar op. En als dat er allemaal mag zijn, al die diversiteit er mag zijn, dat noem ik dan, dan ben je tolerant naar wat een ander vindt, en een mening en een gedraging. Het moment dat je dat dus niet bent, sommige mensen zijn bewust intolerant en sommigen onbewust, maar als er geen ruimte is voor die andere geaardheid, noem allemaal maar op, ja, intolerantie, dan wordt het veroordeeld of dan is er geen ruimte voor. En die persoon zijn mening of z'n aard of wat dan ook, mag er dan niet zijn.' (HBO+, regio, gesprek 3)

- 'Ieder mens mag er zijn, maar ook ieders mening, of ieders gedraging. Of dat de burens even wat muziek op hebben omdat ze een feestje hebben en elke dag is het weer anders dan op dat feestje, maar ergens ook iets kunnen dulden van een ander. Dat anders is dan wat jij het wil. Dus ook even jezelf naar buiten verplaatsen en iets accepteren van een ander.' (HBO+, regio, gesprek 3)
- 'Ik had [gekozen voor] rekening houden met elkaar, omdat het voor mij in elkaars verlengde ligt. En er waren ook te weinig stickers bij dat stukje. (..) Ileen maar alles accepteren van een ander, dat is leuk, maar ze moeten ook accepteren dat jij er bent, en dat jij er ook mag zijn.' (HBO+, regio, gesprek 3)

In een van de gesprekken wordt helder wat dat vraagt. Onderstaand stukje uit gesprek 3 (HBO+, regio) is op zich misschien een mooi voorbeeld van wat de deelnemers proberen te illustreren.

Deelnemer 1: We hebben de laatste tijd bouwvakkers op 't dak gehad. (..) Dus ik heb ze ook regelmatig aan de koffie gehad. Hartstikke aardige jongens, knoeihard gewerkt, maar dan komen er soms van die discussies. Nou, dan knijp ik mijn tenen bij elkaar.

Deelnemer 2: Wat dan?

Deelnemer 1: Nou, van "Ja, maar toch die buitenlanders die moeten we toch niet hier toelaten, laten we nou eens eerst hier voor ons zelf zorgen". En hij zegt het ook lekker met een speculaasje en broodjes uit de koelbox of het echt de gewoonste zaak van de wereld is dat wij hier geen buitenlanders meer moeten tolereren. En dan vind ik het dus heel moeilijk om - want ik vind het dus heel belangrijk - om wat jij zegt te zeggen: benoem het eens. Dan zeg ik van "hey, ja ik denk daar anders over". Nou hup, [dan gaan ze er] dwars eroverheen "Ja... ik heb een nieuwe buurman". Dus dat vind ik wel heel moeilijk, om dat dan ook op een manier te zeggen van... Aan de ene kant wil ik wel begripvol zijn, en dan ben ik het helemaal niet. En denk ik: 'goddomme man, wat heb je nou toch?'

Interviewer: En is dat dan ook een soort grens voor jou aan hoe tolerant jij wilt zijn/kunt zijn?

Deelnemer 1: Ja, dan vind ik het ook heel erg lastig worden...

Interviewer: Om eigenlijk tolerant te zijn naar die mening van de bouwvakkers die zo praten over buitenlanders.

Deelnemer 1: Ja. Ja. Maar het kan ook een vriend zijn van mijn man die een paar zaken hebben hier in de omgeving, hard moeten werken ook voor d'r geld, en die komen elke week bij elkaar kaarten, en dan zit ik in een andere ruimte, en dan hoor ik ook soms van die discussies en dan denk ik "Oh help". Zo, dat.

Interviewer: En welke waarde komt er dan in het geding bij jou?

Deelnemer 1: Ik ben heel erg opgevoed met van "hey je neemt zelf verantwoordelijk voor je leven. Neem je vrijheid, maar ben wel goed voor een ander." (Dat) hebben we met de paplepel ingegoten gekregen zo'n beetje. En dan vind ik dit dus heel moeilijk.

Deelnemer 3: Het is ook een beetje dat de ander absoluut niet tolerant is voor jouw mening..

Deelnemer 1: Ja, dat. Ik kan het niet eens stoppen.

Deelnemer 3: Ze zijn zo vast in hun opvattingen, dat er geen ruimte is voor een tegen mening want daar wordt overeen gewalst. En dat betekent dus dat jij niet, "jouw mening telt blijkbaar niet". Want als ze zouden luisteren, zouden ze misschien denken van "goh, daar zit wel wat in".
(..)

Deelnemer 2: Maar weten wij waar hun overtuiging vandaan komt? Want misschien zijn ze op zoek naar een woning die ze al heel lang niet kunnen krijgen, en dan komen er weer zo'n duizend asielzoekers. Ik ben ook heel open voor dit allemaal, maar ik heb een huis, maar stel je al 10 jaar ingeschreven staat in jouw gemeente, een jong mens, ja... Dus ja.

Interviewer: Dus jij zegt "er zit misschien ook nog een andere kant aan het verhaal".

Deelnemer 2: Ja, die mening komt ergens vandaan.

Deelnemer 4: Eens.

Deelnemer 1: Daar ben ik ook over door gaan vragen. Dat klopt, want toen zei die op een gegeven moment ook van "ja zij hebben zelf hadden ze een huis, maar jongeren van nu die krijgen geen kans". Dan had die dus inderdaad wel een punt. Want studenten die kunnen nog niet eens een kamer gaan huren en hun last is al 800 euro.

(...)

Interviewer: ik had het idee dat jullie met elkaar een soort lijntje aan het maken waren van "Het is ook heel belangrijk om te luisteren naar elkaar, je kan het oneens zijn, maar luisteren en ook onderzoeken, iemand zegt iets wat mij tegen de borst stuit, maar wat zit daarachter?", maar omgekeerd ook dat die andere naar jou luistert, vinden jullie belangrijk?".

Deelnemer 2: Ben je bereid buiten jezelf te gaan, buiten die mening die je hebt, en bij die ander zijn en hoe is het met jou en waarom zeg je dat eigenlijk en wat maakt dat je dat zegt? (..) En alleen als je dat zinnetje al zegt, dan voelt het al dat die gehoord en gezien wordt, dan hoef je nog niet eens met elkaar eens te worden, dan mogen er nog steeds verschillende meningen zijn, maar het feit dat je geïnteresseerd doorvraagt naar die ander, denk je "hey, dit doet ertoe wat ik vind".

Interviewer: Klopt dat voor jou, Deelnemer 1, zou dat het verschil maken als de bouwvakkers ook naar jou zouden vragen?

Deelnemer 1: Ja, je hebt wel een punt vind ik hoor (naar deelnemer 2). Er is wel een paar keer een soort discussie geweest waardoor ik er achter kwam van "oke, het gaat erom dat ze de jongeren van nu het huis gunnen". Maar ik denk dat over het algemeen wat jij net zegt, dat we té weinig doorvragen, dat we te weinig aan allebei de kanten. Als we dat meer zouden doen..

Deelnemer 2: En niet veroordelen is luisteren.

Deelnemer 5: En dat wordt wel heel lastig.

Vertrouwen

In de twee gesprekken in de regio (3 en 4) hebben we doorgepraat over het belang van vertrouwen. Het begrip blijkt geplot te worden op vertrouwen in jezelf, in anderen en het vertrouwen van organisaties en instellingen in mensen. De deelnemers lijken vertrouwen vooral te zien als iets dat het makkelijker en positiever maakt. Daarbij pakken ze soms ook anti-voorbeelden: als een zorgverzekeraar of een organisatie werkt vanuit wantrouwen... of als je zelf altijd bang bent dat je fiets gestolen kan worden, dat anderen slechte bedoelingen hebben, dat de overheid liegt.... dan wordt alles ingewikkelder en angstiger. Omgekeerd: als je durft te vertrouwen op de goede intenties

van de ander, dan loopt het samen werken en samen leven soepeler en positiever. Sommigen leggen zelfs een link met tolerantie: het is makkelijker om tolerant te zijn tegen anderen als je uitgaat van hun goede bedoelingen. Anderen geven aan dat je je makkelijker open stelt (iets vertellen over jezelf, contact maken, hulp vragen) als je vertrouwen hebt. Dat sterkt de verbindingen.

Het gaat hier trouwens niet om blind vertrouwen, mensen geven ook aan dat er grenzen aan zitten.

De politiek is bijvoorbeeld niet altijd te vertrouwen, de medemens ook niet – het voorbeeld komt voorbij van de fruitstalletjes langs de kant van de weg: die boeren krijgen lang niet van iedereen geld voor hun aardbeien. Dus zelf kritisch blijven nadenken en oppassen is nodig, vindt men. Zonder door te slaan in wantrouwen.

- 'Het vertrouwen hebben in je medemens, dat je niet 30x je fiets op slot moet hoeven te zetten. Eigenlijk vooral het vertrouwen in elkaar hebben dat je niet 30x hoeft na te denken over elke actie die je maakt.' (HBO+, regio, gesprek 3)
- 'Je moet gewoon actief vertrouwen, mensen vertrouwen, vertrouwen dat doneer je als het ware, een muntje in de pot van de hele maatschappij zodat die weer positief wordt.' (HBO+, regio, gesprek 3)
- 'Ik werk op een basisschool, daar ga je je kostbaarste goedjes naartoe brengen. Op het moment dat ouders jou vertrouwen als school, dan merk je dat die kinderen daar komen waar ze passen en waar ze horen. En op het moment dat ouders zeggen "ja ik heb ook op de basisschool gezeten dus ik weet precies hoe jullie het moeten doen". Dan merk je meteen wat het effect is op het kind, op de verwachtingen van ouders op het kind, op de verwachtingen van ouders op school. (...) ouders die het vertrouwen uitspreken, daarvan zie je dat de kinderen gelukkiger op school zitten dan andersom.' (HBO+, gesprek 3)
- 'Vertrouwen is een basis om mee te beginnen. En vertrouwen moet je hebben in de mens, en in je eigen omgeving. (...) dan leef je prettiger. [Dan weet je dat je] op mensen kan bouwen. Bijvoorbeeld: die staan voor je klaar, of als je iets moet doen dat je maar hoeft te bellen. Als ik niemand vertrouw of wat dan ook, dan heb je voor jezelf denk ik wel een veel moeilijker leven.' (MBO-, regio, gesprek 4)
- 'Ik heb het idee dat het de laatste tijd over het algemeen.. dat er vrij weinig vertrouwen is in hoe de overheid dingen afhandelt. Kan ik ook wel goed begrijpen bijvoorbeeld met de problemen die er zijn geweest met de toeslagenaffaire of met andere problemen, maar als de overheid iets doet, betekent niet dat omdat het de overheid is, dat het dan met verkeerde bedoelingen is. (..) Je moet wel kritisch blijven, je moet je eigen onderzoek doen, maar wel rationeel en niet op Facebook gaan zoeken naar conspiracy theories, maar ja dus vertrouwen in die zin dat mensen met verstand die regels hebben bedacht en niet gewoon omdat ze jou willen pesten.' (MBO-, regio, gesprek 4)

Respect en gelijkwaardigheid

De waarde respect hebben we in de twee lageropgeleide groepen (2 en 4) wat uitgebreider besproken, beide keren omdat een aantal mensen het daar had gekozen als waarde die dichtbij hen staat als het gaat om samen leven. Men blijkt het (net als vertrouwen overigens) als een soort basiswaarde te zien, fundamenteel voor de maatschappij. Het gaat hen er in dit geval om dat je anderen in hun waarde laat, dat die mogen zijn zoals ze zijn of leven zoals ze leven. Of sterker nog:

dat je rekening houdt met anderen en dat iedereen een plek verdient. Dat komt terug in het klein (niet voordringen in de rij, niet discrimineren...) en in het groot (respect voor de leraar, agenten, voor de politiek). Overigens wordt hier wel weer benoemd dat het respect voor anderen gepaard moet gaan met ruimte voor jezelf. Deze kleine interactie aan het eind van gesprek 4 illustreert het mooi.

- **Deelnemer 1:** 'Rekening houden met elkaar.'
- Deelnemer 2:** 'Binnen de eigen vrijheid natuurlijk.'

Veel van de deelnemers lijken zich zorgen te maken dat het respect afbrokkelt. Ze signaleren een toegenomen individualisering in de maatschappij en een verruwing van de omgangsvormen – ook in de politiek, waardoor het onderlinge respect afneemt.

- 'Nou, respect is voor mij de basis voor alles wat erop staat. Als ik iemand accepteer in hoe hij is van geaardheid of iets dergelijks, dat begint met respect te hebben daarvoor. Als ik iemand zijn vrijheid respecteer of gun, het begint allemaal met respect. (..) Als ik iemand, als iemand op een hele andere wijze leeft dan ik, bijvoorbeeld qua hygiëne, ik kan daar m'n neus voor ophalen en die persoon compleet negeren maar ik kan ook gewoon respecteren dat het iemands levenswijze is.' (MBO-, stad, gesprek 2).
- 'Als je kijkt naar hoe Nederland ingericht is, je gaat 40/50 jaar terug, dan was alles heel simpel en duidelijk. De regels golden voor iedereen hetzelfde. Mensen hadden respect voor elkaar, ze hadden respect voor de leraar, ze hadden respect voor de politieagent nou noem maar op. In vrij korte tijd is die hele maatschappij veranderd, en dat is niet alleen omdat er heel veel migranten zijn bijgekomen, want die nemen ook allemaal eigen dingen mee, dat is het niet alleen, het is gewoon de mindset van mensen die vinden, dat zij het middelpunt van de wereld zijn, en dat alles om hen moet draaien.' (MBO-, stad, gesprek 2)
- '[Nou, als ik kijk naar de maatschappij:] in de politiek hebben ze totaal geen respect voor elkaar. Ze zitten elkaar gewoon af te zeiken, om het maar even plat zeggen. En ze geven geen goed voorbeeld. En er is geen respect meer voor ouderen. Ik wil het niet op de jeugd afschuiven want ouderen hebben ook al heel vaak geen respect meer. (..) In het totaal, algemeen, hebben mensen gewoon naar elkaar toe geen respect..: Er is geen respect voor geloof. (..) Als je een ander geloof hebt, dwing het elkaar niet op of wat dan ook, want wat maakt het uit wat je hebt. Daar is iedereen vrij in natuurlijk. Maar je moet dan wel respect daarvoor hebben. Het kringetje waar wij wonen, daar hebben we wel respect voor elkaar. En we helpen elkaar.' (MBO-, regio, gesprek 4)
- 'Ik was gister bij de Efteling toevallig, en er was zo'n rijtje want dat gaat om tien uur open, en het was kwart voor tien. En er was zo'n hek en [iedereen] houdt allemaal netjes afstand. Jongeren, ouderen, allemaal perfect. (..) Komen er twee van die...., die schuiven gewoon aan en die denken: 'Hé, da's mooi, er is nog plaats voor aan.' Ja, er was nog plaats vooraan want je staat allemaal een beetje op afstand. (..). En dan denk ik van: 'Ben je nou echt zo?' (MBO-, regio, gesprek 4)
- 'Als je het hebt over respect, dan zou je denken, iedereen heeft recht op een huis, iedereen heeft recht op werk, iedereen heeft recht op scholing, en dat is op dit moment in Nederland heel ver te zoeken.' (MBO-, stad, gesprek 2).

In de lager opgeleide groep in de regio (groep 4) is bovendien nog de waarde '*gelijkwaardigheid*' besproken omdat hij zowel als 'dichtbij' als 'veraf' staat van de deelnemers als het gaat om wat ze belangrijk vinden bij samen leven. De mensen voor wie de waarde veel betekent blijken hierbij met name te denken aan onderling respect: niemand is minder waard dan de ander omdat die minder slim, rijk of knap is of een ander geloof heeft... Dus iedereen verdient respect en de ruimte om zijn of haar eigen leven te lijden.

Degenen die vinden dat het juist wat verder af staat van goed samen leven blijken dan vooral te denken aan het verminderde respect voor politie of andere gezagsdragers. Bij het doorpraten vinden de deelnemers dat het goed is dat er respect is voor de *functie* van politie, burgemeester, minister, dokter etcetera, maar dat het heel belangrijk is dat deze mensen niet neerkijken op burgers. Iedereen verdient respect. Geweld tegen gezagsdragers keuren ze af, maar arrogant bejegenen van burgers ook.

- 'Iedereen moet gewoon zichzelf kunnen zijn en dat moet je ook gewoon respecteren hoe die z'n leven leidt. (...) Niemand is meer of minder dan de ander en iedereen moet gewoon z'n ding kunnen doen om het zo te zeggen en als je toevallig nog knapper bent als een ander, zowel fysiek als hersencapaciteit. Dan is dat meer een geluk dan dat je die voor moet laten staan. Ieder mens heeft z'n eigenwaarde. Dat vind ik echt (MBO-, regio, gesprek 4).
- 'Soms slaat het ook wat door, zoals die gendergelijkheid vind ik wel goed, maar om nou perse een apart toilet te hebben dat vind ik nog wel een beetje overdreven. [Maar] dat is met alle dingen, het slaat op een gegeven moment [even] wat door en dan komen we (...) uiteindelijk ergens in het midden.' (MBO-, regio, gesprek 4)
- 'Zolang het een speciale functie is zoals politieagent of marechaussee, dan heb je van de overheid uit (...) de toestemming om dan even op dat moment de autoriteit te zijn. Maar buiten dat vind ik dat iedereen gewoon gelijk is.' (MBO-, regio, gesprek 4)

Vrijheid

Een waarde die in de eerste focusgroep (hogeropgeleiden in de stad) uitgebreid is besproken, en in een aantal andere groepen kort terugkwam (soms door een individu) is vrijheid. Het blijkt verschillende zaken op te roepen. Sommigen hebben een associatie met de oorlog (de Tweede Wereldoorlog en de bezetting van Nederland, of hedendaagse conflicten zoals in Afghanistan). Voor hen is vrijheid het hoogste goed, en belangrijk om te koesteren. Anderen blijken bij vrijheid met name te denken aan bewegingsvrijheid, de mogelijkheid om je leven te leven zoals jij dat wilt en vrijheid van meningsuiting. In het gesprek komt naar voren dat men dat belangrijk vindt, en *ook* dat persoonlijke vrijheid ook weer niet ten koste mag gaan van rekening houden met anderen: er zitten grenzen aan. Daarom hadden sommige mensen vrijheid een rode sticker gegeven, andere juist een blauwe. In gesprek blijkt het hen te gaan om de balans: iedereen heeft recht op vrijheid, het is belangrijk dat de vrijheid van de een de ander niet in de weg zit.

- 'Ik vind vrijheid een belangrijk goed, vooral met bepaalde ontwikkeling in landen om ons heen ziet, waar vrouwen ineens niet meer mogen studeren of wat dan ook nu met de Taliban en alles, dan denk ik wel: vrijheid is een groot goed, dat je gewoon kunt doen en voor dingen kunt staan zonder dat je daarop wordt afgerekend, of weet ik het...' (HBO+, stad, gesprek 1)

- 'Dat je kan doen wat jij wilt, wat voor jou belangrijk is. Ik wil mijn leven leven zoals ik dat wil'. (..) ik ben het afgelopen jaar heel sterk tegen die vrijheidsbeperkende maatregelen aangelopen. Ik heb een moeder in het verpleeghuis, en meerdere keren opgesloten is geweest, omdat dat inderdaad voor haar belangen zou zijn, maar waar zij dus geen belang in heeft. Mijn vrijheid werd ook beperkt doordat ik 's avonds niet naar buiten mocht en dat soort zaken. Ik vind dat zeer beperkend, ja. En dan voor mij heeft dat heel wat gedaan. Dus voor mij is die vrijheid dus echt heel belangrijk (HBO+, stad, gesprek 1)
- 'Voor mij is vrijheid, in elk geval dat je je mening kan geven, dat er naar geluisterd wordt, dat dat gerespecteerd wordt. Maar dat je zeg maar wel rekening houdt met de samenleving en met het grote geheel. (..) ik zie veel te vaak juist dat doorgeslagene van: vrijheid is dat ik mijn gang kan gaan, bij wijze van spreken.' (HBO+, stad, gesprek 1)
- 'De vrijheid van de een begint waar die van de ander... oh, of de vrijheid van de een houdt op bij waar die begint bij de ander.' (HBO+, stad, gesprek 1)

Rechtvaardigheid

De lager opgeleide groep uit de stad (groep 2) besprak rechtvaardigheid. Iets dat zij zien als een heel belangrijke waarde, en waar ze tegelijkertijd kritisch op zijn op hoe het nu in de samenleving vorm krijgt. Deze waarde blijkt minder te gaan over het intermenselijke verkeer, maar meer over hoe het in Nederland geregeld is en hoe het land geregeerd wordt. De deelnemers constateren dat ze de verschillen (te) groot vinden worden, op een manier die niet eerlijk (meer) is. Dat zien ze als een bron van spanning. De begrippen klassejustitie, bureaucratie en de woningnood komen terug. In deze zelfde groep kwam deze boosheid over ongelijke behandeling en ongelijke kansen overigens ook al terug bij de waarde 'respect'.

- 'Men zegt er is geen klassenjustitie, hou eens op, die is er zeer zeker, nog steeds. En die grote verschillen zijn er ook nog steeds.(..) Als de regering zo door blijft gaan dan zouden wij steevast na 40/50 jaar een burgeroorlog kunnen krijgen, op een gegeven moment is het vol.' (MBO-, stad, gesprek 2)
- 'Het kan toch niet zo zijn dat een rechter zich uitspreekt over iemand die 7 katten heeft die hij mishandeld, dat die 17 dagen gevangenis krijgt, en iemand anders die een brood gestolen heeft 3,5 maand onvoorwaardelijk krijgt. Hoe krijg je het in godsnaam in je hoofd. Dat is Nederland momenteel. (..) En iemand die het financieel kan veroorloven om een goede advocaat en dat soort dingen te huren, die haalt meer succes dan degene die iemand aangewezen krijgt, die komt net van de vierdejaars studie af, en die mag het even gaan doen voordat hij z'n bul gaat halen.' (MBO-, stad, gesprek 2)
- 'Op dit moment, zijn (..) er (..) zoveel regels. Je hebt wetgeving, maar onder die wetgeving vallen weer andere regeltjes en dingetjes. Dat er helemaal niemand meer is die weet waarover dingen gaan. En dan krijg je die onrechtvaardigheid. Kijk naar de toeslagen affaire, he nou huppakee, alles op 1 hoop. [Het is] ontzettend bureaucratisch allemaal. En je moet echt van hele hele goede huize komen, (..) als je dus niet bepaalde dingen kan volgen of je bent laaggeletterd of weet ik veel wat, hoe kom je in deze maatschappij nog tot je recht, hoe krijg je de dingen waar je recht op hebt? Want het is, en dát is oneerlijk want dat maakt een soort klassenjustitie heel groot. [Dat zet het samen leven onder druk] (..) Want als je nu kijkt naar bijvoorbeeld mensen

die het niet zo goed hebben. Die mensen staan steeds - ik noem maar even een heel stom voorbeeld, tenminste een voorbeeld uit mijn eigen omgeving - er zijn mensen die hebben niet veel geld en die hebben recht op een sociale huurwoning. Er zijn veel te weinig sociale huurwoningen. Er komen mensen die staan gemiddeld voor, dan heb ik het over een 2 of 3 kamer flatje, niet eens huis, maar gewoon een 2 of 3 kamerflatje, sta je gemiddeld 12/13/14 jaar, of langer, 15/16 jaar op de wachtlijst. Dat betekent dat je je kan inschrijven als je 18 bent, dan ben je dus als je geluk hebt aan de beurt als je 30 bent. En dan ben je een arbeiderskind. Dan werk je hard, maar je verdient te weinig om een hoge huur te betalen of te kopen. Kopen gaat tegenwoordig voor iedereen heel moeilijk, maar buiten dat. Maar er komen bijvoorbeeld nu ook heel veel asielzoekers binnen die ook recht op een woning hebben, maar die hebben het binnen een half jaar. En die beginnen niet op een flat 4-hoog, maar die krijgen gewoon willekeurig in elke wijk een woning. (..) Dat is héél onrechtvaardig. (..) Over 2 jaar heb je dan dus burgeropstanden omdat mensen dan dus 32, 35 zijn en nog steeds bij hun ouders op een kamertje zitten.' (MBO-, stad, gesprek 2)

Veiligheid

In de lager opgeleide groep in de regio (groep 4) is veiligheid besproken. Die blijkt voor enkele betrokken deelnemers (vrouwen) vooral te gaan over de ruimte om veilig over straat te kunnen. Daarmee raakt hij sterk aan vrijheid. Een deel van de groep is ervan overtuigd dat vrouwen in de plattelandsgemeenten makkelijker over straat kunnen dan in de stad – iets dat niet iedereen zo beleeft overigens. Degene die het sterk zo beleeft onderstreept veiligheid als waarde.

- 'ik kom uit de grote stad en na Rotterdam heb ik in Eindhoven gewoond, dus ik heb heel veel [ervaring]. Ik ben alleenstaand, (..), nu hier in [het dorp] durf ik 's avonds wel alleen over straat. Maar in de grote stad durf ik toch echt niet 's avonds nog alleen over straat. Dus daarom is veiligheid [belangrijk]. Maar veiligheid vind ik daarom iets anders als vertrouwen. Want ik heb wel vertrouwen in de medemens, maar de veiligheid is toch wel anders (MBO-, regio, gesprek 4).

4.3 De 'veraf' waarden

Gehoorzaamheid

Een waarde die veel opriep is 'gehoorzaamheid'. We hebben deze in drie focusgroepen (1, 3 en 4) besproken. Telkens omdat er relatief veel keer op gestemd was als: 'staat ver van mij af als het gaat om goed samen leven'. Mensen lijken er zowel een waardevolle als een onaantrekkelijke kant in te zien. Als het gaat om het gehoorzamen aan basisregels is de associatie overwegend positief: dat is belangrijk, omdat het anders een chaos wordt. Bepaalde basisregels respecteren en opvolgen is nodig en misschien zelfs wel zo logisch dat je het er niet over hoeft te hebben. Verkeersregels worden genoemd als voorbeeld en metafoor.

- 'Ik denk wel dat we er gewoon voordelen van hebben. Als je gehoorzaam bent, denk alleen al aan de verkeersregels, - dat we niet met z'n allen gaan kijken van; 'is dit wel rood', weet je wel. Dat is wel vanzelfsprekend.' (HBO+, stad, gesprek 1)

- 'Aan de ene kant is er natuurlijk [iets] van 'ik maak wel zelf uit', een soort vrijheid zeg maar meer. Aan de andere kant, als je niet gehoorzaamt aan bepaalde afspraken die zijn gemaakt, ja, dan werkt ook niks. Bebouwde kom, ik rij 30? Nee 200 is ook goed.' (HBO+, regio, gesprek 4)
- 'Dat slaafse, dat deugt niet. Maar je moet van jezelf uit voelen van ik kan toch beter wel rekening houden met de rest van de gemeenschap'. (HBO+, regio, gesprek 4)

Er bestaan echter vooral negatieve associaties met 'gehoorzaamheid' als waarde onder 'samen leven'. Een eerste is die van burgers die niet meer (kritisch) nadenken, te volgzaam zijn of wiens keuze- en bewegingsvrijheid wordt ingeperkt. Mensen waarderen een zekere mate van (burgerlijke) ongehoorzaamheid, in de zin van (ruimte om) zelf na te denken en eigen keuzes maken. Dat zorgt er naar hun idee voor dat mensen niet 'blind' anderen, zoals influencers of de overheid, volgen. Beide lijkt een soort schrikbeeld, van 'volgelingen' of een 'te sterke staat'. In de toelichting klinkt door dat mensen de creativiteit waarderen die ontstaat als je 'zelf blijft nadenken':

- 'Ik denk dat er binnen corona, als je kijkt naar de verpleeghuizen waarin ik natuurlijk dan zelf ook mee te maken heb gehad. Als je ziet dat iedereen daar alles klakkeloos had gevolgd wat vanuit de regering was aangereikt, dan was het nog veel slechter afgelopen dan het al afgelopen is. Dus ik denk dat men daar heel goed toch even heeft nagedacht van zo maar even al die regeltjes ging invullen. Dat dat heel veel positiefs heeft gebracht.' (HBO+, regio, gesprek 3)

Bovenal, en dat is meer principieel, hechten ze aan de keuze- en bewegingsvrijheid van eenieder. Dat is een belangrijk goed dat met teveel gehoorzaamheid in het gedrang komt. Het coronabeleid komt een aantal keer terug als voorbeeld van wat er gebeurt als de overheid teveel regels oplegt. Dat is niet alleen voor individuen nadelig, vinden deelnemers, maar heeft ook effecten op het niveau van de samenleving zelf.

- 'zo vroeg leren wij kinderen om gehoorzaam te zijn en wat ze wel en niet mogen. Zeker in zo'n kinderopvang als je dan met een andere begeleider bent en je hebt zestien kids, dan vind ik het ook heel irritant als ze niet luisteren. Dan denk ik 'jesus, doe nou eens even wat ik vraag!' Maar tegelijkertijd denk ik van: 'hoezo is het zo ingebouwd dat het er zestien zijn, met twee begeleiders? Waarom mag ik er niet met tien werken? We kunnen het heel anders met elkaar regelen. Ja, je drukt ook iets de kop in ofzo.' (HBO+, stad, gesprek 1)
- 'Hoe directiever onze overheid nu wordt met corona, en ik vind wel eens dat dat te ver gaat, dan voel ik bij mezelf een weerstand komen in "ik wil daar niet meer aan voldoen, niet alleen bewegingsvrijheid", maar dat opleggen en dat ik eigenlijk maar gehoorzaam moet zijn en klein dat wil ik dan niet.' (HBO+, regio, gesprek 1)
- 'Ik vind zeker dat de regering ons heel veel opgedrongen heeft, waar je niet onder uit komt, eigenlijk ben je gewoon gedwongen om je in te laten enten. En dat heeft niks met respect te maken, ze hebben het ons gewoon opgedrongen. Je kon gewoon bijna niet anders als je injecties laten krijgen. En dat vind ik gewoon heel jammer vanuit hogerhand.(...) Dat is gewoon hartstikke fout.' (MBO-, regio, gesprek 4).
- 'Je ziet toch ook de discussie ontstaan met dat Corona verhaal. We moeten het maar doen, maar we willen het niet allemaal. (...) Je ziet het verschil ontstaan. Dat is juist dat iedereen het niet doet. Je ziet de wrijving komen, en niemand weet wat voor antwoord er juist is, om het maar even in het midden te laten. Alleen je ziet wel de discussie sowieso al ontstaan, van moet ik het

wel doen, moet ik het niet doen. Het gaat niet om het antwoord, je ziet de wrijving komen.’
(MBO-, regio, gesprek 4)

Een tweede negatieve associatie met een te sterke gehoorzaamheid is dat dit leidt tot eenvormigheid en verlies aan eigenheid. Een samenleving is gebaat bij burgers die zichzelf inbrengen, kleur bekennen, hun verantwoordelijkheid nemen en echt meedoen, is dan de onderliggende redenering:

- **Deelnemer:** ‘Ja, ik denk dat als je gehoorzaam bent, dat je je eigenheid verliest, en ik vind het juist krachtig als iemand durft te staan voor wie die is en wat die belangrijk vindt. Wat niet wil zeggen dat ik vind dat gehoorzaamheid helemaal niet hoort, maar voor mij is het vooral dat ik denk "ja, je moet vooral jezelf kunnen zijn en niet voegen naar wat er vaak van je verwacht wordt". (...) dan krijg je maar een hele saaie maatschappij, waarin iedereen hetzelfde vindt, iedereen hetzelfde doet, en ik vind het heel fijn als iemand een frisse blik werpt, en dat je denkt "daar heb ik nóóit over nagedacht, jij brengt me nu iets" en dat maakt dat je weer even nadenkt over hoe, wie jij als mens bent en daar heb je een ander voor nodig die heel anders denkt, anders kom je nooit verder.’ (MBO-, regio, gesprek 3)
- **Deelnemer:** Nouja, ik hoor eigenlijk, gehoorzaamheid lijkt dan over te gaan in volgzaamheid. En volgzaamheid is weer zoiets van, dat lijdzaam volgen, jezelf uitzetten. Dus gehoorzaamheid opzich is een heel mooi iets he, we hebben het geleerd aan onze kinderen etcetere etcetera. Maar er zit iets in dat volgzaamheid - een blinde gehoorzaamheid is het volgens mij - dat je jezelf uitzet en misschien meegaan met iets wat eigenlijk helemaal niet goed is. Jezelf (...) uitzetten. Dus, jezelf niet inbrengen erin.

Interviewer: En hoe ziet dat eruit? Wat is een voorbeeld waar je dan aan denkt?

Deelnemer: [Dat je zegt] “Nou ik ben het er niet mee eens maar ik doe het toch maar”. (..) Corona is wel een mooi voorbeeld denk ik daar, de maatregelen. Dus gehoorzaamheid op zich is niet de verkeerde waarde, maar alleen dat als je jezelf uit zet en je mening thuislaat, je gewoon overgeeft aan gezag.’ (HBO+, regio, gesprek 1)

Succes en welvaart

De waarde ‘succes’ en de waarde ‘welvaart’ kwamen beiden in een van de gesprekken (gesprek 2 en 3) naar voren als waarde die ver van mensen af staat als het gaat om goed samen leven. We behandelen ze hier samen omdat de interpretatie sterk in elkaars verlengde ligt. Beide keren ging het namelijk om het ‘te hoog’ waarderen van succes of welvaart. Waardoor mensen teveel aan hun eigen belang gaan denken en niet aan dat van anderen. Mensen vinden het belangrijk dat iedereen de ander zijn succes en/of welvaart gunt (sterker nog, dat werd ook door enkele deelnemers benoemd als iets dat belangrijk is), maar zien het nastreven ervan meer als iets dat je eigen levensgeluk kan verhogen en niet dat van de maatschappij als geheel. Sterker nog: op zijn slechtst heeft is het waarderen van persoonlijk succes of welvaart een negatief effect op het samen leven, omdat het de verschillen vergroot. Al met al vinden de deelnemers andere waarden dus belangrijker als het gaat om goed samen leven.

- 'Ik merk soms dat mensen te gedreven worden door alleen succes en dan (..) vallen een hele hoop dingen die misschien veel belangrijker zijn, die vallen dan af, omdat mensen met oogkleppen alleen naar succes kijken.' (MBO-, stad, gesprek 2)
- '[Het is wel belangrijk elkaar het succes te gunnen] Je doet allemaal je best om zoveel mogelijk te bereiken, toch? En om zo ver mogelijk te komen.' (MBO-, stad, gesprek 2)
- 'Ik vind welvaart geen waarde op zich. Het is gewoon leuk als je het hebt.' (HBO+, regio, gesprek 3)
- 'Ik geloof wel degelijk dat het een beetje een splijtzwam is in het samen zijn. Asl we veel dingen maar even verdelen en het allemaal goed hebben dan voelen we weer elkaar. En op het moment dat ik wat meer heb dan jij, dan moet ik dat verdedigen en jij zit zo te kijken van 'hoe is het met jou dan?'. (HBO+, stad, gesprek 1)
- 'Ik zie welvaart niet als onderdeel van saamhorigheid. Asl je kijkt naar arme landen, daar is de saamhorigheid misschien wel veel groter dan bij ons.' (HBO+, regio, gesprek 3)

Liefde

Bij de lager opgeleide groep in de regio (groep 4) komt liefde terug als een thema dat een aantal rode stickers krijgt, dus een waarde die ver af staat van de deelnemers als het gaat om samen leven. Bij navraag blijkt het voor hen erover te gaan dat 'liefde' een te sterk woord is. We hoeven niet allemaal van elkaar te houden om goed samen te kunnen leven met elkaar. Respect, acceptatie, vertrouwen, elkaar in de waarde laten zijn voor hen woorden die belangrijker zijn als het gaat om het grote geheel. Liefde is iets tussen mensen in een klein verband (je vrouw of man, je familie).

- 'Liefde heb ik meer in direct contact, met familie of geliefde. (..) Liefde als in met de medemensen, met de samenleving, vind ik nogal te diepzinnig (..) eigenlijk.' (MBO-, regio, gesprek 4)
- 'Ik hoef niet van mijn buurvrouw te houden, dat vind mijn vrouw ook niet fijn denk ik. Maar wel respect en dergelijke dingen.' (MBO-, regio, gesprek 4)

Overigens kreeg 'liefde' in de andere gesprekken over het algemeen rode stickers – dus als iets dat dichtbij staat – maar nergens zoveel dat er over doorgepraat is.

5. Toekomstbeelden en stappen vooruit

De derde vraag ging over het ideaalbeeld van samen leven in Nederland. We vroegen de gespreksdeelnemers een foto te kiezen die daar wat hen betreft symbool voor staat en deze kort toe te lichten. Vervolgens vroegen we hen om aan te geven waar we nu staan ten opzichte van dit ideaalbeeld op een schaal van 0 tot 10 en wat de éérste stap richting de gewenste zou kunnen zijn. Zo konden we ook meer te weten komen over hoe mensen denken over wie of wat een volgende stap zou kunnen realiseren in het versterken van het goed samen leven.

5.1 Verschillende idealen

We hoorden drie soorten idealen voor de manier waarop we met elkaar samen leven in Nederland: 'iedereen zijn vrijheid – in harmonie', 'ieder draagt zijn steentje bij aan het geheel' en 'zorgzaam voor wie dat nodig heeft'. Hieronder lichten we elk ideaal kort toe en geven aan waar men vindt dat we nu staan in Nederland ten opzichte van het gewenste ideaal.

Iedereen zijn vrijheid - in harmonie

Een samenleving waarin iedereen zichzelf kan zijn en mensen ontspannen naast elkaar leven, iedereen laat elkaar de ruimte, er is onderling respect en gelijkwaardigheid. Mensen kunnen uitkomen voor hun mening, hun geloof, hun levensstijl en dergelijke. Daar maken anderen, op een actieve manier, ruimte voor, door bijvoorbeeld door te vragen, te luisteren en interesse te tonen in elkaar en de standpunten van de ander. Er is dus zeker geen sprake van onverschilligheid. Mensen spreken elkaar als nodig ook aan als ze last hebben van elkaars gedrag - met respect, interesse en op een gelijkwaardige manier. Er is ruimte om te dromen en het meeste uit je eigen leven te halen, iedereen krijgt kansen om er wat van te maken in het leven. In een groep (met hoger opgeleiden) lag sterk de nadruk op zelfrealisatie, de mogelijkheid om jezelf te ontplooien en je talenten te ontwikkelen.

Dit ideaal wordt door mensen uit alle groepen genoemd (twee mensen uit groep 1, drie uit groep 2, 5 uit groep 3, 4 uit groep 4). Deze mensen scoren Nederland ergens tussen de 3 en de 8 op een schaal van 0 tot 10. Waarbij het zwaartepunt overigens aan de positieve kant ligt.

Als positief zien ze dat er in Nederland ruimte is om voor je eigen mening en visie op te komen. Zo bezien zijn bijvoorbeeld de coronaprotesten en Zwarte Piet discussies voor hen een voorbeeld van dat je je mag uitspreken, dat dat kan. Soms wordt de vergelijking met andere landen getrokken en valt die positief uit: er is hier vrede, we zijn relatief welvarend en er is ruimte om te zijn wie je bent. Ook als positief wordt genoemd de ruimte voor zelfontwikkeling en onderwijs, bijvoorbeeld via aandacht voor beroepskeuzetesten en een ruim aanbod aan onderwijs en cultuur.

- 'Ik denk ongeveer op een 7,5, omdat ik met alle corona dingen [weliswaar] het gevoel heb dat we een beetje die [verkeerde] kant op aan het gaan zijn, maar ik denk dat we redelijk tolerant zijn, of

elkaar respecteren. Maar we zijn nog niet helemaal daar omdat in sommige dingen, mensen elkaar weer niet accepteren. Zoals je ook binnenkort ziet met de Sinterklaas enzo dat er weer partijen recht tegenover elkaar staan.' (HBO+, stad, groep 1)

- 'Ik vind het heel erg afgenomen de laatste tijd, die saamhorigheid, dat gezamenlijke gevoel. Individualisme staat ten top. (...) mensen hebben een eigen mening en daar leven ze alleen maar naar, punt. (HBO+, stad, gesprek 1)
- '[Ik denk dan aan] wat er gedaan wordt voor een beroepskeuzetesten en studiemogelijkheden dat je weer kunt switchen enzo.. Er is veel materiaal om erachter te komen wat je precies wilt en waar je vrolijk en gelukkig van wordt. In andere landen is het vaak volgens mij zoiets van "doe maar gewoon dit"' (HBO+, regio, groep 3).

De mensen die het meest negatief oordelen over waar het staat in Nederland op dit gebied (zij geven een 3 of 4) maken zich vooral zorgen over de jongeren en de mogelijkheid die zij hebben om zichzelf te ontwikkelen onder de druk van de social media en de prestatimaatschappij, en over het afgenomen respect en onderlinge geduld.

- **Deelnemer 1:** 'Ja, vroeger vond ik het gewoon duidelijk meer. Maar nogmaals, dat zeiden anderen ook al, heb ik al van meerdere gehoord, toen was er gewoon meer respect. (..) Je kon wel een agent uitschelden, je kon wel eens een geintje uithalen, maar dan zag je gewoon acht uur vast in de cel (..)
- **Deelnemer 2:** Mag ik daar nog 1 ding op inhaken? (..) Als je vroeger op het politiebureau terecht kwam, dan zat je, eigen schuld, blijf je maar een nachtje zitten, als dat tegenwoordig gebeurt, is het meteen ruzie zoeken met oom agent, want "mijn jochie doet nooit wat". (MBO-, stad, gesprek 2)
- [Ik maak me het meest zorgen over de] tieners, begin 20-ers. Omdat ik vind dat in de tijd waarin wij leven waarin je super gemanipuleerd wordt door beelden die je ziet als je iets opzoekt op internet en alles wordt in die richting gestroomd. (..) Als je bijvoorbeeld laatst bij die documentaire van *social network* dat je dan ziet als je heel vaak op 'Trump' zoekt, dat je gewoon in die hoek geduwd wordt. En dat dat jouw waarheid wordt. Dat vind ik een heel gevaarlijk..(..) [Zeker] in combinatie met ook nog groepsdruk, dus iedereen vindt iets. Op die leeftijd zijn ze niet - de meeste mensen - zijn niet krachtig genoeg om te zeggen: maar wat vind ik nu eigenlijk? "Oh mijn hele groepje vind het, dus ik denk dat ik dat dan ook maar vind". En kijk het nieuws stimuleert dat ook nog "dus dan zal het wel zo zijn". (HBO+, regio, gesprek 3)
- [Ik zie] dat veel mensen de andere niet willen kennen zeg maar. Dus al een vooroordeel hebben. 'Die zal wel zo zijn' of 'daar wil ik niets mee te maken hebben'. Terwijl als je toch met elkaar in gesprek gaat of elkaar tegen komt en interesse toont (..) je best wel samen kan leven.' (MBO-, regio, gesprek 4)

Ook de positiever gestemde mensen zien een serie ontwikkelingen die deze situatie bedreigen. Als krachten die het ideaal tegenwerken of in gevaar brengen worden genoemd:

- Toegenomen individualisering
- Afgenomen respect voor elkaar en ook voor de overheid, politie, instanties
- Sterkere polarisatie (denk aan corona, Sinterklaas)

- Toegenomen angst voor elkaar, onder meer omdat mensen elkaar minder goed kennen (anonimiteit)
- Grotere verschillen: welvaart en kansen zijn minder eerlijk verdeeld tussen groepen in de samenleving
- Sterkere prestatiegerichtheid en grote (werk)druk, waardoor mensen oogkleppen op krijgen en minder aandacht voor elkaar hebben, er meer stress en depressie ontstaat en niet iedereen even goed mee kan komen.
- (Social) media waardoor zeker jongeren soms groepsdruk ervaren, of het moeilijker wordt je eigen denkbeelden te ontwikkelen. Maar die ook zaken als individualisering en drukte versterken.
- Een overheid die de vrijheid inperkt in coronatijd, met maatregelen zoals de lockdowns, coronapas en avondklok
- Automatisering van processen en het werken met algoritmes, waardoor mensen eerder in 'hokjes' terecht komen (bubbel in Facebook, bepaalde categorie bij instanties).

Deelnemers zien overigens op diverse manieren relaties tussen deze krachten, bijvoorbeeld 'doordat de overheid sterker ingrijpt tijdens corona en tegelijkertijd de verschillen tussen groepen heeft laten oplopen neemt de polarisatie toe' of 'door de toegenomen individualisering neemt het respect voor elkaar af en de angst neemt toe'.

Ieder draagt zijn steentje bij aan het geheel

Een samenleving waarin iedereen samenwerkt, doet wat hij of zij kan voor het geheel, zodat je samen tot slimme, creatieve oplossingen komt *en* elkaar beschermt wanneer nodig. Mensen doen datgene waar ze goed in zijn (dat kan per levensfase verschillen). Je zet je als burger positief in voor het geheel. En waar nodig zorg je een beetje voor elkaar – vanuit het vertrekpunt dat je daarmee ook voor het *geheel* zorgt. Kinderen krijgen de ruimte om te spelen en kind te zijn, omdat ze later nog wel hard genoeg moeten werken. Iemand die eenzaam is, krijgt aandacht. Hier worden een paar keer metaforen uit de dierenwereld genoemd: een kolonie pinguïns die elkaar warm houdt in de winter bijvoorbeeld, en waarbij de dieren steeds roteren. En er komen voorbeelden van samenwerken op kleine schaal (buurt, wijk) en op grote schaal (landelijke politiek): deze mindset is volgens de deelnemers op alle niveaus nodig. De gedachte onder deze manier van denken is dat het lot van verschillende mensen in Nederland met elkaar verbonden is: als het jou goed gaat, gaat het mij ook goed... vandaag heb jij hulp nodig, morgen ik... uiteindelijk zitten we in hetzelfde schuitje. Het klimaatvraagstuk komt daarbij een aantal keren naar voren als een grotere onderliggende bedreiging. In dit ideaal staat de samenleving daar als geheel meer bij stil en doet iedereen wat hij of zij kan om dat aan te pakken of de natuur te beschermen.

Dit ideaal wordt door mensen uit de eerste groepen genoemd (Drie uit groep 1, drie uit groep 2, 2 uit groep 3). Deze mensen scoren Nederland ergens tussen de 5 en de 7 op een schaal van 0 tot 10. Het ligt vrij dicht bij elkaar.

Als positieve voorbeelden noemen mensen vooral voorbeelden van vrijwilligers, uit hun eigen omgeving of in het algemeen. Mensen die buurtfeesten organiseren, die eten gingen rondbrengen in

coronatijs, die zorgen voor speeltuinen voor kinderen, Ook de toegenomen rust door de coronatijd wordt genoemd: doordat sommige drukte wegviel ontstond meer tijd om na te denken en bij jezelf te komen. Dat stelt mensen in staat om aandacht voor anderen te hebben, maar ook om na te denken over het grotere geheel.

- 'Er zijn heel veel initiatieven in provincies, dorpen, steden, plaatsen, waar ze allerlei kinderspeelplaatsen maken. En wat ik een geweldig idee vind, want maak kinderen alsjeblieft gelukkig. En die bagage nemen ze dan in ieder geval mee voor de rest van hun leven, waar het dus gewoon vechten is om een plek in de maatschappij te bemachtigen. Dan hebben ze dit in ieder geval vast achter de rug (..)die initiatieven die zijn echt goed. En ik denk dan ja, ga die kant maar uit. Die ontwikkeling kan niet ver genoeg gaan.' (MBO-, stad, gesprek 2)
- 'Nou laatst bij ons in het dorp hebben we weer een initiatief gehad in de straat met elkaar. Heel leuk en gezellig hebben we dingen afgestemd. Zijn we met elkaar in gesprek geweest over allerlei dingen. Nou ik denk van dat verpleegtehuis... ik denk dat dat op dit moment gelukkig weer kan, ook gezien corona daar natuurlijk weer weg is. Dat er heel veel meer gebeurt, op die manier zoals ik gezegd heb.' (HBO-, regio, gesprek 3).

Als krachten die deze manier van samen leven in de weg zitten of tegenwerken worden genoemd:

- Het gaat te langzaam: niemand heeft het oog op het grotere geheel (de klimaatverandering bijvoorbeeld).
- Een te sterke focus op welvaart, in plaats van op welzijn (van iedereen).
- De verschillen tussen mensen (in kansen, welvaart en leefomstandigheden) zijn te groot aan het worden.
- De afstand tussen groepen is groter geworden. Vroeger waren er bruggen: tussen arm en rijk, tussen verschillende geloven, tussen mensen met verschillende culturele achtergronden. Die bruggen zijn aan slijtage onderhevig.

Zorgzaam voor wie dat nodig heeft

Een samenleving waarin mensen naar elkaar omkijken en zorgen voor degenen die dat nodig hebben. Ouderen krijgen hulp en aandacht. Mensen in de straat helpen elkaar... Dit alles wel met behoud van vrijheid: het wordt geen 'bemoederen' of een verplichting. Het drijft op eigen initiatief. In een groep (met lager opgeleiden, groep 4) komt als ideaal naar voren dat er niet alleen zorgzaamheid is op het intermenselijke niveau, maar dat er ook op landelijk niveau een vangnet is voor mensen die dat nodig hebben.

Dit ideaal wordt door mensen uit alle groepen genoemd (een uit groep 1, drie uit groep 2, een uit groep 3, twee uit groep 4). Deze mensen scoren Nederland ergens tussen de 5 en de 8 op een schaal van 0 tot 10. Dus een redelijk verschil.

Als positieve voorbeelden worden ook hier de voorbeelden van vrijwilligers genoemd, bijvoorbeeld van mensen die een buurtfeest organiseren, muziek maken in een verpleeghuis in coronatijd, maar ook familieleden of buurtgenoten die informeel (incidenteel of als mantelzorger) een gezin of

persoon helpen waar nodig worden genoemd. Op landelijk niveau wordt het sociale vangnet genoemd: de uitkeringen en het minimumloon in Nederland.

- 'Kijk, mijn moeder is 86, die woont nog in [dorp], een hele leuke buurt, Nederlandse buurt, die letten op haar. Dat vind ik alleen maar fijn.' (MBO-, stad, gesprek 2)
- "Ik noemde al een klein voorbeeldje over die buurtfeest. Maar ik denk ja, dat is al een kleine stap in de goede richting, als je dat al met elkaar samen kan doen, vind ik dan ben je al op de goede weg bezig. (MBO-, stad, gesprek 2)
- '[Ik zie} toch wel steeds meer in mijn directe omgeving dat mensen echt wel naar elkaar omkijken zeg maar.. En ja ook in heel klein verband, in het eigen gezin heb ik gemerkt, dat er op een of andere manier meer warmte en rust is gekomen. Misschien ook wel door die coronatijd. Ik heb mijn 60e gevierd ergens in een huisje met zijn vijven en het was geweldig. Ik denk "Oh, ik heb nog nooit zo'n fijne verjaardag gehad" dus. Ja.. Wat is er nodig?' (HBO+, regio, gesprek 3)

Mensen die negatiever oordelen over waar Nederland staat op dit gebied benoemen bijvoorbeeld de manier waarop we als maatschappij als geheel met mensen in de samenleving omgaan die wat meer kwetsbaar zijn of hulp kunnen gebruiken, zoals ouderen:

- 'Alles wat er was, aanleunwoningen, bejaardentehuizen, dat is allemaal weg. En mensen moeten alleen blijven wonen maar heel vaak vereenzamen mensen ook. Dat kan eigenlijk helemaal niet, dat model dat wij... - er moeten andere wegen worden gevonden. [Het komt door de] bezuinigingen. Geen geld. Terwijl, bijvoorbeeld zo'n bejaardentehuis, is toch ook een soort van gemeenschappelijk iets, hè. Want je bent dan samen met andere ouderen en je eet samen of je doet nog iets voor iemand, je bent nog van betekenis, van waarde. (HBO+, stad, gesprek 1)
- 'Zolang we niet beseffen dat we allemaal in hetzelfde schuitje zitten.. Dat we het allemaal moeten doen met het stukje planeet dat we hebben gekregen. Dan zal het heel lang duren voordat we dat ideale plaatje tegenkomen. Al heb ik soms ook mijn vraagteken bij of wij überhaupt dat ideale plaatje ooit zullen bereiken, maar goed, het maakt niet uit, het streven is goed, ja toch?' (MBO-, stad, gesprek 2)

Krachten die deze manier van samen leven bedreigen of negatief beïnvloeden komen naar voren:

- Sterkere individualisering
- Toegenomen anonimiteit: mensen kennen elkaar minder.
- Bezuinigingen (bijvoorbeeld op gezondheidszorg, ouderenzorg, uitkeringen, sociale voorzieningen)
- Minder regulering van de (arbeids)markt, lager minimumloon bijvoorbeeld, het wordt voor bepaalde groepen moeilijker om rond te komen, terwijl anderen rijker worden.

Beelden die maar een enkele keer genoemd worden en die we niet goed konden plaatsen onder de andere categorieën:

- Een 'eigen' samenleving: die je onderscheid van België, Duitsland en andere landen: je weet dat je in Nederland bent. Het is hier netjes, bijvoorbeeld, er is een herkenbare architectuur, een eigen cultuur, je 'weet dat je in Nederland bent' als je om je heen kijkt. (1 keer in groep 1) (7,5)

- Een land met veel vervoer over water, een bloeiende binnenvaart. We zijn trots op onze haven en dat we in Nederland hier heel goed in zijn. (1 keer in groep 4)
- Groen in de wijk en mensen die van de natuur genieten, zodat ze tot rust komen. Een meer ontspannen samenleving, waardoor mensen ook naar elkaar toe meer ontspannen zijn (1 keer in groep 4)
- Een land dat goed voor de dieren en de natuur zorgt, waardoor er gezonde producten komen, wat weer bijdraagt aan de gezondheid van eenieder (1 keer in groep 4)

5.2 Wie is aan zet?

Als het gaat om de vraag wie aan zet is om een stapje richting het ideaal te bewegen, dan komen eigenlijk in alle gesprekken verschillende actoren naar voren:

De regering en de politiek kan iets doen, en zou dat volgens de mensen die dit noemen ook echt *moeten*. Het gaat dan over bijvoorbeeld:

- Keuzes maken, bijvoorbeeld op het gebied van klimaat, huisvesting, gezondheidszorg, sociale voorzieningen, die zorgen voor een meer gelijk speelveld, of op zijn minst voor kleinere verschillen, en/of voor meer aandacht voor welzijn in plaats van welvaart.
- Het goede voorbeeld geven, door zelf onderling respect te tonen of bijvoorbeeld de coronaregels na te leven en ook samen te werken (bijvoorbeeld ook met partijen die te weinig stemmen kregen om te regeren maar wel een belangrijk deel van Nederland vertegenwoordigen: sluit die niet geheel buiten).
- Andere partijen (onderwijs, bedrijfsleven, burgers) stimuleren om een bepaalde rol te pakken in de samenleving ('een social medialoze zondag'). Dat kan bijvoorbeeld ook door te reguleren: hoogte van het minimumloon, statiegeld, groen in de wijk stimuleren,....
- Strenger handhaven waar dat nodig is, om de veiligheid te waarborgen en te zorgen voor respect en een bepaalde mate van rust ('niet alles kan zomaar'). Bijvoorbeeld op het gebied van afval.
- De teugels van de coronamaatregelen laten vieren, zich meer terugtrekken zodat er weer meer ruimte komt voor mensen om hun eigen leven te leiden zoals zij dat willen.

Mensen kijken ook naar zichzelf en andere individuele burgers, en noemen dan:

- Eigen verantwoordelijkheid nemen voor je eigen leven en keuzes ('je krijgt bij je geboorte een hand kaarten, daar moet je het beste uit halen'): geen schulden maken, een opleiding volgen, etc...
- Zorgen dat je rust en ruimte vindt, misschien zelfs wel iets milder zijn voor jezelf, zodat je ook oog voor anderen kan hebben.
- Luisteren naar elkaar en elkaar aanspreken op een respectvolle manier als je last hebt van het gedrag van de ander.
- Initiatief nemen om een steentje bij te dragen en voor anderen te zorgen.
- Je kinderen goed opvoeden: normen en waarden bijbrengen, respect voor andere mensen.
- Zorgdragen voor je eigen bewustwording, zelfreflectie en persoonlijke ontplooiing.

Onderwijs komt ook voorbij, zij het wel minder. Dan gaat het bijvoorbeeld om school als een plek waar je kinderen respect voor anderen met andere leefgewoonten kan bijbrengen ('school is ook een plek waar alle culturen samenkomen'), waarden en normen kan overdragen, liefde voor de natuur kan bijbrengen en kan werken aan vaardigheden en kennis die belangrijk zijn voor een gelukkig leven in de samenleving (naast vaardigheden die belangrijk zijn voor een beroep), denk aan bewustwording over social media, inzicht in financiën en leningen, vaardigheden voor je eigen welzijn. De media zelf worden ook genoemd als mogelijke bron: deze zouden een eerlijker beeld kunnen schetsen (zonder dat precies duidelijk wordt wat dat beeld is).

6. Procesobservaties

De voorgaande hoofdstukken bevatten een weergave van datgene wat er besproken is in de vier focusgroepen. Naast de inhoud van wat er gezegd werd, viel er ook een aantal dingen op aan de manier waarop er met elkaar gesproken werd. En aan wat er juist niet gezegd werd. In dit hoofdstuk benoemen we een paar van die procesobservaties.

In de gesprekken viel op dat de lager opgeleide groepen, de hogeropgeleide groepen en de buurthuisgroepen telkens in dynamiek op elkaar leken – of ze nou in de stad of in de regio samen kwamen. De verschillen tussen stad en regio vielen weg tegen de verschillen tussen die drie groepen. In de hoger opgeleide groepen leek het onderwerp samen leven iets verder van de gespreksdeelnemers zelf af te staan – het was beide keren een weliswaar geïnspireerde, maar meer abstracte en bij tijd en wijle bijna idealistische discussie. Bij de lager opgeleide groepen en de buurthuis-groepen ging het vaker over concrete eigen ervaringen dichtbij huis. Er werden ook meer anti-voorbeelden genoemd. Mensen hadden negatieve ervaringen en die wilden ze graag delen. Mede daardoor kwam er ook regelmatig emotie los, vooral negatieve (boosheid, bezorgdheid) maar ook positieve (samen lachen, herkenning). Waarbij bij de buurthuisgroepen nog opviel dat hun voorbeelden ook heel expliciet gingen over het samen leven hun directe leefomgeving: de wijk waarin het buurthuis stond, of de community waar de mensen in stille armoede deel van uitmaakten. Dat had natuurlijk ook alles te maken met hoe deze mensen geworven zijn, sommigen kenden elkaar zelfs al. Maar we vragen ons af of het ook iets zegt over de afstand tot de rest van de samenleving die deze mensen ervaren. Het voelde, gechargeerd gezegd, of we even in een parallelle samenleving stapten. Gespreksdeelnemers luisterden in alle groepen met interesse naar elkaar en reageerden ook echt op elkaars verhalen, waarbij dat soms wat rustiger gebeurde, maar met name als voorbeelden een snaar raakten van verontwaardiging of herkenning buitelde het ook nog wel eens over elkaar heen.

Het onderwerp samen leven staat veraf én dichtbij

Gespreksdeelnemers begonnen dikwijls met de nodige terughoudendheid aan het tweegesprek over mooie voorbeelden van goed samen leven. Het werd in eerste instantie gezien als een abstract en groot onderwerp.... waar moet ik aan denken? En in de buurthuisgroepen ook als een spannend onderwerp. Tegelijkertijd viel op dat al pratend elke groep vrij snel tot voorbeelden kwam. Bij het delen van de mooie voorbeelden viel het op dat het wel degelijk een thema is wat er voor mensen toe doet en van belang is. De mooie voorbeelden riepen veel op en raakten regelmatig een snaar. Sommige van deze verhalen brachten enthousiasme en herkenning in de groep: verhalen over 'vroeger' bijvoorbeeld. Andere riepen verstilling op, zoals de verhalen over het overlijden van iemand of een ongeluk. De groep was dan zichtbaar even geraakt. Sommige voorbeelden riepen anti-voorbeelden op, die regelmatig voor een soort 'vlam in de pan' zorgden, omdat er herkenning en een soort collectieve verontwaardiging ontstond.

Zorgen over waar het heen gaat met de samenleving

In de twee lager opgeleide en de buurthuisgroepen kwamen vaker anti-voorbeelden naar boven. Soms 'los' maar ook vaak *als reactie* op mooie voorbeelden. Soms juist als onderstreping van wat het mooie voorbeeld belangrijk maakte: 'Ja, het is een mooi voorbeeld én ik maak ook vaak de andere kant van de medaille mee en wil dat óók delen.' Sommige van de anti-voorbeelden riepen echt boosheid of verontwaardiging op.

Over het algemeen werd die reactie dan gedeeld door meerdere mensen in de groep. Slechts één keer, toen het ging over het opnemen van vluchtelingen in Afghanistan door iemand met een beroepsachtergrond in het leger, riep dat gemengde reacties op (in groep 4). In dit voorbeeld staat de waarde solidariteit op spanning: solidariteit met de mensen daar (voor de persoon uit het leger heel dichtbij) en solidariteit met de mensen hier (die op de wachtlijst staan voor een huurwoning bijvoorbeeld).

Ook leken er in de lageropgeleiden en buurthuis-groepen meer bezorgdheid over waar het naartoe gaat met de samenleving. Er leek meer wantrouwen richting de politiek en de overheid als geheel te zijn, mede gevoed door bijvoorbeeld de nasleep van de toeslagenaffaire. Ook maakten mensen zich zorgen over ongelijkheid in de samenleving die tot een potentiële tweedeling kan leiden. Dit werd soms in woorden uitgedrukt, maar het was ook het gevoel van machteloosheid, frustratie en bezorgdheid wat tussen de regels doorklonk.

Het belang van waarden

Gespreksdeelnemers vonden het in het begin soms best even lastig om de vraag over waarden te beantwoorden. De poster met waarden hing al aan de muur bij binnenkomst en er werden voorafgaand aan het gesprek al opmerkingen over gemaakt in de trant van: 'dat ziet er lekker ingewikkeld uit...'. Maar zodra de groep eenmaal begon met stickers plakken, bleek het toch gemakkelijker dan gedacht. Daarin was geen verschil te merken tussen de hoger en lager opgeleide groepen. Wat vooral opviel is dat iedereen het idee heeft dat je aan de bewoordingen zoveel verschillende invullingen kan geven. Het gesprek over de waarden en de inkleuring die mensen er aan geven is daarmee belangrijker dan de woorden op zich. Dat merkten we tijdens het doorpraten. Soms mengde iemand zich in een gesprek over een bepaalde waarde (bijvoorbeeld respect) met instemming op wat er gezegd werd, terwijl die persoon zijn of haar sticker ergens anders had geplakt ('dat bedoel ik precies, daarom had ik 'rekening houden met elkaar' gekozen').

De gemoederen liepen soms ook hoog op over de waarden, met name in de lager opgeleide groepen, daar waar het ging over de waarden respect, gelijkwaardigheid en rechtvaardigheid. Op die momenten sprong het ook snel weg van de ervaringen in de eigen straat en ging het over de manier waarop men ervaart dat 'het in Nederland gaat' of hoe het land bestuurd wordt. Dat zagen we ook terug bij het bespreken van de waarde 'gehoorzaamheid', daar kwamen soms de coronamaatregelen als negatief voorbeeld naar voren. Mensen gingen daar meermaals de eigen gekozen waarde 'verdedigen' en konden niet goed begrijpen waarom niet iedereen voor 'respect' of 'veiligheid' gekozen had: 'Ik snap niet dat het maar twee keer terugkomt.... Dat is toch het belangrijkste?'. Daarbij viel het op dat er regelmatig één waarde was die als een soort start- of basiswaarde gezien werd. Bijvoorbeeld: het begint allemaal bij respect, als je elkaar niet respecteert, volgen die andere waarden ook niet.

Toekomstbeelden kiezen

Mensen konden in wisselende mate uit de voeten met de uitnodiging om een beeld te kiezen voor hun ideaal. Sommigen hadden een heel duidelijk ideaalbeeld dat ook te koppelen was aan het gesprek daarvoor over waarden. Anderen leken ineens een heel nieuwe richting in te slaan – wellicht gevoed door het gesprek en de mening van anderen? Het was voor veel mensen ook een redelijk nieuwe vraag ('ik denk hier eigenlijk nooit zo over na').

Mensen namen wel de rust om hun verhaal te vertellen en anderen lieten ze dan ook rustig uitspreken. Waar het ging over de vraag 'wie is aan zet' ontstond een aantal keren flinke reuring in de groepen. Mensen vulden elkaar aan, of corrigeerden elkaar juist. Met name de regering en de politiek kregen er een aantal keer flink van langs, verbaal. Er zit boosheid en frustratie over de mate waarin de politici volgens de deelnemers zelf niet het goede voorbeeld geven, of de ongelijkheid in het land hebben laten oplopen. Ook kwam een aantal keren 'vroeger' voorbij als een ijkpunt: toen was het met een aantal van deze thema's volgens sommige deelnemers echt beter gesteld.

7. Analyse

In de voorgaande hoofdstukken hebben we de uitkomsten per vraag besproken en enkele procesobservaties gedaan. Als we vergelijken wat mensen zeggen op de verschillende vragen, dan zien we een aantal lijnen ontstaan in wat mensen belangrijk vinden in het met elkaar samen leven in Nederland.

Polariteiten

Als we kijken naar de waarden die voor mensen belangrijk zijn als het gaat om goed samen leven, dan zien we enerzijds 'ruimte voor eenieder om zichzelf te zijn en zijn eigen leven te kunnen leiden' als een soort rode draad door de voorbeelden, de waarden en de idealen. Verschillende gespreksdeelnemers kiezen net andere waarden uit, of net andere bewoordingen. De een noemt het tolerantie, de ander eigenheid en weer een derde gebruikt respect als woord – in alle gevallen gaat het om dat je actief ruimte *neemt* voor je eigen leven en actief ruimte *laat* aan de ander om diens eigen leven te leiden. Niet door weg te kijken of uit desinteresse, maar juist door de ander te kennen, je in te leven in hem of haar en diens andere ziens- of levenswijze echt te *accepteren*.

Tegelijk zien we ook een paar waarden en beelden terugkeren die meer de saamhorigheid benadrukken: 'rekening houden met elkaar, naar elkaar omzien, elkaar helpen.' Goed samen leven is meer dan 'naast elkaar leven', volgens de gespreksdeelnemers. Het gaat er ook om hulp te bieden als iemand dat nodig heeft, een beetje op elkaar te letten en je in te zetten voor anderen en het geheel. Dat moet niet betuttelend worden, maar een straat waar niemand elkaar kent of groet, of mensen die voordringen in de rij roept ook afkeuring op. Verhalen over mensen die elkaar een keer een pan soep brengen, iemand de weg wijzen als hij is verdwaald, samen een buurtfeest organiseren of zich inzetten als vrijwilliger, daarentegen roepen inspiratie en instemming op.

Deze paradox keert telkens terug in de gesprekken en manifesteert zich dan vaak als een 'correctie' of 'nuancering': tolerantie is belangrijk, maar moet niet doorslaan in onverschilligheid naar elkaar... Gehoorzaamheid wordt niet hoog gewaardeerd omdat het de individuele vrijheid inperkt, maar het is *wel* belangrijk dat mensen de basisregels volgen, anders wordt het een chaos. Naar elkaar omkijken moet niet worden 'de deur platlopen', maar elkaar helemaal niet zien is ook te kaal en kil... En zo voort.

Het lijkt erop dat juist de spanning tussen beide polariteiten de kern pakt van wat mensen belangrijk vinden in het samen leven met elkaar.

In de soorten *ideaalbeelden* die naar voren komen zien we ze dan ook telkens beiden terugkomen, met steeds een ander accent. In het ene scenario ('iedereen zijn vrijheid – in harmonie': een samenleving waarin iedereen zichzelf kan zijn en kan ontplooien en de ander daar actief ruimte voor maakt) ligt de nadruk iets meer op de eigen ruimte en vrijheid. In het andere ('zorgzaam voor wie dat nodig heeft': een samenleving waar mensen naar elkaar omkijken en zorgen voor degenen die dat nodig hebben) ligt het accent juist iets meer op de verbinding en saamhorigheid.

En er is ook nog een ideaal scenario waarin beide polariteiten op een andere, meer geïntegreerde manier terugkomen ('ieder draagt zijn steentje bij aan het geheel' - een Nederland waarin iedereen op een eigen manier iets doet voor anderen of voor het geheel, passend bij de levensfase en eigen talenten). Hierbij gaan, in dezelfde actie, beide waarden samen. Zelf een steentje bijdragen aan een betere samenleving, door je in te zetten als vrijwilliger bijvoorbeeld, of door je buuren op te porren voor groene daken, komt enerzijds tegemoet aan de waarde van saamhorigheid en verbinding en is tegelijk *ook* een manier om jezelf te verwezenlijken en ontplooïen.

Verschillen tussen groepen in wat de nadruk krijgt

Afgaande op de verschillen tussen groepen lijkt het er op dat iemands opleidingsachtergrond en daarmee gepaard gaande inkomens- en leefsituatie invloed heeft op de kant van de polariteit die mensen benadrukken. De hoogte van je inkomen, hoe dicht je op je buuren woont en al dan niet van elkaar hoort of je ruzie hebt, of je te maken hebt met mensen in de buurt met een andere culturele achtergrond of niet, of je hulp nodig hebt of het zelf prima redt... dat doet er allemaal toe.

We horen soms ook iemands leeftijd doorklinken (als ze refereren aan ervaringen van vroeger) en iemands beroepsachtergrond (militair, politiemensen, maatschappelijk werkers, leerkrachten...) lijkt soms ook door te klinken in de waarden die mensen benoemen als belangrijk. Maar de signalen zijn te zwak en de variatie te klein om daar patronen in te ontdekken. Daarom gaan we hier vooral in op die andere aspecten: opleidingsachtergrond en leefomstandigheden. Wat hebben die voor effect op welke kant van de polariteit je benadrukt, en wat de 'ideale balans' is?

De hoger opgeleide groepen vullen de waarden en beelden die te maken hebben met eigen vrijheid en ruimte vooral in met voorbeelden over persoonlijke ontwikkeling en groei. Hun verhalen over elkaar helpen zijn over het algemeen ook iets abstracter of iets minder dicht op de huid dan die in de andere gesprekken. Waar de deelnemers uit de lager opgeleide en de buurthuisgroepen bijvoorbeeld veel vertellen over mensen die elkaar kennen die elkaar (wel of niet) helpen, komt bij hen hulp van onbekenden naar voren in de voorbeelden. Verhalen waar mensen ook echt oprecht geraakt en ontroerd door zijn, overigens. Het is niet afstandelijk. Ze noemen over het algemeen minder anti-voorbeelden van goed samenleven. Als het gaat om anti-voorbeelden die de meeste emotie oproepen in de gesprekken, valt op dat het vooral gaat om de coronamaatregelen die teveel 'gehoorzaamheid' afdwingen: een te directieve overheid is dan een schrikbeeld voor goed samenleven.

De lager opgeleide groepen benadrukken in hun voorbeelden en in het gesprek over 'waarden' vooral respect, gelijkwaardigheid en rechtvaardigheid. In hun voorbeelden en toelichting vertellen ze over het belang van samen in dezelfde straat leven met verschillende geloven en levensstijlen: dan is het belangrijk om rekening met elkaar te houden en elkaar met respect te behandelen. Ze vertellen ook over de door hun aan den lijve ervaren toegenomen verschillen in het land. De woningmarkt, de inkomensongelijkheid, de ervaren bureaucratie als je hulp nodig hebt zijn thema's die voor hen de rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid in het geding brengen, en daarmee ook het respect dat zij zelf, persoonlijk, ervaren. Naast boosheid en verongelijkheid over de situatie van henzelf en anderen roept het ook zorgen op over de samenleving als geheel. Als de verschillen te groot worden gaat dat ten koste van de kwaliteit van het samen leven, voorspelt men. Een paar mensen spreken zelfs over een mogelijke opstand of burgeroorlog die daar het gevolg van kan zijn over een aantal jaren, als het zo doorgaat.

En dat tekent het verschil met de hoger opgeleide groepen, die ook wel degelijk hun zorg uitspreken over de toenemende ongelijkheid en polarisatie – maar die het meer observeren en niet aan den lijve ervaren. Ze vertellen wel over wat ze zien gebeuren in de maatschappij, maar maken het minder zelf mee. Of tenminste: ze staan aan de andere kant van het verhaal. Daarmee roept het bij hen minder de heftige emotie op, die wel wel in de lager opgeleide en buurthuisgroepen tegenkwamen.

In de voorbeelden van de lager opgeleiden en de groepen die we in buurthuizen spraken kwam de dagelijkse leefomgeving sterker naar voren: hoe je met elkaar omgaat op een dagelijkse basis, of er afval ligt in de straat en of men dat al dan niet opruimt, wat jou overkomt als je op een wachtlijst staat.... De mensen in de groepen met een lager opleidingsniveau hadden de sterkste anti-voorbeelden uit hun eigen leven, maar ook de meest persoonlijke positieve voorbeelden. Die gingen telkens over (gebrek aan) ruimte en respect voor henzelf en voor anderen, maar ook over (gebrek aan) zorgen voor elkaar, elkaar helpen en initiatief nemen voor het geheel. Ook bij de buurthuisgroepen was dit het geval.

Wat bij die laatstgenoemde nog opviel was dat er met name in de groep in stille armoede veel mensen zijn die hulp ontvangen en dat waarden *en* ook veel mensen die zelf vrijwilliger zijn. Er lijkt een soort vanzelfsprekendheid om naar elkaar om te kijken en elkaar te helpen binnen de eigen doelgroep. Zij noemen in de voorbeelden een veelheid aan stichtingen, buurthuizen en initiatieven waar zij zelf dankbaar gebruik van hebben gemaakt én waar ze ook als vrijwilliger bij betrokken zijn om iets voor anderen terug te doen. In mindere mate zagen we dat ook terug in de buurthuisgroep met ouderen, waarbij die soms ook wat zoekend lijken naar *hoe* ze iets terug kunnen doen.

Als we de buurthuisgroepen en de hoger opgeleiden met elkaar vergelijken lijkt het er wel op dat de eerstgenoemde eerder de nadruk leggen op de 'saamhorigheids'kant die aandacht verdient, en de tweede groep meer op de 'autonomie'kant. De lager opgeleide groepen zitten daar ongeveer tussenin. Waarbij overigens voor alle groepen geldt... het is nooit zwart-wit: beide kanten van de polariteit zijn belangrijk voor *alle* groepen.

Wat als waarden botsen?

De meeste voorbeelden van 'goed samen leven' werden genoemd op het niveau van de wijk, buurt, straat of in het geval van de buurthuisgroep van mensen in stille armoede: de eigen community. Er was een aantal verhalen van mensen die het samen leven beperkten tot hun eigen familie en gezin. En er kwam ook een aantal positieve voorbeelden van gebeurtenissen in het land, maar de hoofdmoot van de voorbeelden speelde zich af in de eigen leefomgeving. Maar wat als daar de waarden botsen? Dat kwam een aantal keer in gesprek.

De anti-voorbeelden op lokaal niveau gingen namelijk regelmatig over mensen in de eigen wijk met 'andere normen en waarden', die 'geen respect' tonen en zich niet laten aanspreken. We kunnen niet helemaal inschatten of dat *oorzaak* of *gevolg* is. Het lijkt een beetje van beiden. De ouderen in het buurthuis in de stad vertelden in hetzelfde gesprek (negatieve) voorbeelden van burens uit het buitenland die afval laten zwerven en (positieve) verhalen over Marokkaanse jongeren die ze een knijper gaven en die mee gingen doen met afval rapen. Het ging over burens die zich lieten aanspreken op bepaalde gedrag en daar goed op reageerden (in de zin dat ze deden wat er werd gevraagd), maar ook over mensen die zich 'nergens wat van aantrekken'. In een van de lager opgeleide groepen ging het expliciet over het aanspreken van mensen die overlast geven: een positief voorbeeld ging over een buurman die werd aangesproken omdat hij tot laat in de nacht aan het klussen was. Zowel dat aanspreken ging goed (vriendelijk en met respect) als de reactie (hij legde uit wat er aan de hand was en hield in het vervolg meer rekening). Dat werd door de deelnemer als een mooi voorbeeld gezien. Net als het voorbeeld van de moeder met een dochter met woedeproblematiek die aan de burens uitlegde waarom het soms zo 'knalt' thuis. En die als reactie hulp kreeg aangeboden. Een ander kleiner voorbeeld ging juist over iemand die zich niets aantrok van een ander die vroeg of de vuilniszak van de straat mocht. Daar zit dan een mengeling van verontwaardiging en spijt onder dat het niet lukt en dat er afstand ontstaat tot die 'anderen' die jouw burens zijn. Binnen dezelfde wijk ontstaan dan verschillen, met de een leef je gevoelsmatig meer 'samen' dan met de ander en de polariteit van 'saamhorigheid' wordt onvoldoende recht gedaan.

De maatschappij en 'wij'?

Een andere opvallendheid in de gesprekken met de lager opgeleide groepen en de buurthuisgroepen is dat er veel anti-voorbeelden waren waarin 'de overheid' en 'de maatschappij' een rol speelt. Dan gaat het over gebrek aan respect dat mensen voelen vanuit de overheid, mede door toenemende kansenongelijkheid als gevolg van het beleid (bezuinigingen op sociale voorzieningen, marktwerking in de woningmarkt, etc...) maar ook door een anonieme bejegening van de burger (niet kunnen bellen bijvoorbeeld) en het voorbeeld dat de politici geven over het naleven van de coronamaatregelen of het omgaan met verschillen en het luisteren naar elkaar. Dat schept enorme afstand, roept emotie op en maakt dat men richting de overheid wat meer de polariteit van 'saamhorigheid' benadrukt. Het lijkt veilig om te zeggen dat wat hen betreft de overheid niet nog harder op de kant van 'individuele ontwikkeling en autonomie' hoeft in te zetten. Maar dat eerder het omgekeerde aan de orde is: horen wij er ook bij? Worden we gezien? Wordt er ook voor ons

gezorgd en naar ons omgekeken als we dat nodig hebben? In de buurthuisgroepen met mensen in armoede horen we diezelfde vragen, alleen dan gaat het niet alleen over 'Den Haag', maar ook over dat deel van de maatschappij waarmee het voor de wind gaat. Mensen voelen een afstand tussen hun community en het meer welvarende deel van de bevolking, die ze slecht kunnen overbruggen. Een paar mooie voorbeelden gingen juist *wel* over het maken van de verbinding, maar er waren veel verhalen over het tegendeel. Mensen voelen zich al met al een aparte groep, waarin het 'samen leven' onderling wel vorm krijgt, maar waar de maatschappij als geheel meer op afstand voelt. In de buurthuisgroep met ouderen kwam dat minder expliciet naar voren, maar het was wel opvallend dat men de wijk waarin men woont als 'de leefwereld' leek te zien – alle voorbeelden speelden zich daarbinnen af. En ook kwam regelmatig naar voren dat het niet meevalt om als oudere nog echt *mee* te kunnen doen in de maatschappij als je dat wilt.

Welke balans?

In de idealen valt, net als bij de voorbeelden en het gesprek over waarden, op dat er telkens een balans of evenwicht gezocht wordt tussen waarden als zorgzaamheid, aandacht voor elkaar, gezamenlijkheid of zelfs solidariteit enerzijds, en vrijheid en ruimte om jezelf te zijn en eigen doelen na te streven anderzijds. Allemaal jezelf kunnen zijn als ideaal, maar ver doorgeschoten individualisering en onverschilligheid/langs elkaar heen leven als schrikbeeld. Verschillen worden over het algemeen gewaardeerd en gestimuleerd als het gaat om geaardheid, verschil in persoonlijkheid etc, maar mensen maken zich zorgen over economische verschillen en verschillen in kansen in het leven. Het accent ligt in ieder ideaal op een andere set waarden, maar ze klinken telkens beide door. Een deelnemer pakte zelfs een kaartje van yin en yang om haar ideaal te illustreren: beide krachten in balans.

Als het gaat om rode draden dan springen er bij de idealen en de krachten die de samenleving op dit moment daarnaar toe helpen of juist vanaf houden een paar thema's uit:

- Aandacht voor elkaar, elkaar kennen, in gesprek zijn met elkaar, klaar staan voor elkaar als nodig, naar elkaar omzien (persoonlijk)
- Respect voor anderen, voor gezagsdragers, voor de natuur en het geheel
- Balans tussen aandacht voor welvaart en prestaties enerzijds en welzijn en welbevinden anderzijds

En tegelijkertijd:

- Ruimte om jezelf te zijn en je eigen doelen na te kunnen streven

Als *bedreigers* voor de goede balans komen naar voren:

- Ervaren grote verschillen (in kansen, in welvaart) tussen groepen mensen in de samenleving
- Toenemende individualisering waardoor mensen elkaar niet meer echt kennen
- Prestatiegerichtheid van de maatschappij

Voor een deel van de deelnemers zijn dit patronen die zij zien en waarnemen en misschien zelfs ervaren, maar dan aan de kant waar het positief uitvalt. Ze maken zich soms zorgen over wat ze zien maar leggen de nadruk op de polariteit van 'vrijheid'. Voor een ander deel van de groep zijn het fenomenen die zij dagelijks aan den lijve voelen en meemaken: ze staan op de wachtlijst voor een

huis, doorbreken moeilijk de armoedespiraal, voelen zich eenzaam maar wonen tussen burens die ze niet kennen en voelen dat de overheid en het sociale vangnet minder is dan vroeger. Dat trekt ze enerzijds naar de mensen 'in hun eigen groep': om beter voor elkaar te zorgen, en het schept afstand tot de politici en de overheid en soms ook tot de 'andere groep', die het 'wel voor elkaar heeft'. Niemand misgunt de ander iets, maar mensen willen *wel* graag meedoen, gezien worden en kansen krijgen. Deze groep lijkt daarom de nadruk iets meer te leggen op de waarden aan de kant van 'saamhorigheid'.

Wie is aan zet?

Als het gaat om de vraag wie iets te doen heeft om een stapje meer richting het ideaalbeeld te zetten, dan valt op dat iedereen de overheid noemt. Die kan inhoudelijke beleidskeuzes maken die de gelijke kansen en zorg voor elkaar versterken, en ruimte voor individuele vrijheid mogelijk maken (mensen doelen dan op het loslaten van de coronamaatregelen). Ook noemt iedereen zichzelf en andere mensen. Het leven is wat je ervan maakt, en omzien naar en iets betekenen voor de ander en de maatschappij is ook een keuze die je zelf kan maken. Wel is duidelijk dat de lager opgeleiden en de buurthuisgroepen met meer urgentie naar de overheid kijken, in de hoop dat die stappen zet die de kansengelijkheid versterken of in elk geval de -ongelijkheid niet vergroten. Zowel in inhoudelijk beleid als in de manier waarop ze opereren (het goede voorbeeld geven in de politiek en bereikbaar zijn voor de burger).

Daarnaast ziet iedereen ook dat er 'grotere krachten' aan het werk zijn, waar ook een overheid maar beperkt invloed op heeft: de toegenomen individualisering, social media, de prestatimaatschappij, automatisering... het zijn geen zaken die de overheid of de individuele burger zomaar kan stoppen. Toch lijkt men wel te hopen dat men in elk geval tegenkracht biedt: in het groot en in het klein.

8. Conclusies

In dit laatste hoofdstuk komen we terug bij de drie onderzoeksvragen die we aan het begin van het onderzoek geformuleerd hebben. Wat hebben we geleerd en ontdekt over wat mensen verstaan onder goed samen leven in Nederland en wat ze daarvoor belangrijk vinden? We beschrijven hieronder de belangrijkste conclusies per onderzoeksvraag.

- Hoe kijken mensen naar 'goed met elkaar samen leven'? Welke beelden hebben ze daarbij?
- Welke waarden vinden mensen belangrijk in hoe we met elkaar samen leven in Nederland?
- Welke wensen hebben mensen voor hoe we met elkaar samen leven in de toekomst? Wat zou volgens mensen een eerste stap richting de gewenste toekomst kunnen zijn?

Beelden van goed samen leven: hoe ziet dat eruit?

Gevraagd naar mooie voorbeelden van samen leven, delen gespreksdeelnemers voorbeelden op drie verschillende schaalniveaus: gezin en familie, wijk en de gehele samenleving. Daarnaast is er een verschil tussen voorbeelden die gaan over een algemene wijze van leven, zoals in harmonie naast elkaar leven in een straat en mensen die vrijwilligerswerk doen, en voorbeelden die gaan over (de reactie op) een specifieke gebeurtenis, zoals het organiseren van een burendag, de watersnood in Limburg of iemand die een ongeluk krijgt of onwel wordt.

De meeste voorbeelden die gedeeld werden op het niveau van de wijk, straat of buurt en de meeste beschrijven een algemene wijze van samen leven in plaats van een concrete gebeurtenis.

Als het gaat om voorbeelden *uit de eigen vrienden- en familiekring* dan gingen de verhalen over: elkaar accepteren en respecteren ook als je van mening verschilt (discussies lopen niet uit de hand, ruzies leg je bij), en er in tijden van tegenspoed (bijvoorbeeld een overledene) voor elkaar zijn en elkaar helpen als dat nodig is (bijvoorbeeld als mantelzorger). Het waren verhalen over met elkaar een bepaalde (mini)gemeenschap vormen waarin je elkaar kent, elkaar respecteert en vergeeft en waar je bij onvoorwaardelijk bij hoort.

Op het *niveau van de wijk* hoorden we voorbeelden over:

- mensen die elkaar kennen en ontmoeten in de straat of buurt, bijvoorbeeld tijdens een burendag of in een buurttuin, of gewoon op school, op straat of af en toe op de koffie. En die een beetje op elkaar 'letten' in de goede zin van het woord. Een anti-voorbeeld is als dat niet gebeurt: je kent elkaar niet en je burens zijn ook niet geïnteresseerd in jou, niemand zegt je gedag in het trappenhuis of mist je als je niet buiten komt.
- mensen die elkaar (en elkaars levenswijzen) respecteren – ook als die van elkaar verschillen. Een buurman een ander geloof, of andere gewoonten, daar is ruimte voor. Een anti-voorbeeld is als dat respect er niet is, en mensen hun eigen gang gaan of op je neerkijken.
- mensen die rekening houden met elkaar: die hun vuilniszak niet op straat gooien, niet 's avonds laat boren.... En als mensen dat toch doen spreek je elkaar er vriendelijk op aan. Anti-

- voorbeelden gingen over juist wel rommel achterlaten, elkaar niet aanspreken, of niet luisteren als je aangesproken wordt of voordringen in de rij en alleen aan jezelf denken. En als je buurvrouw overlast veroorzaakt omdat ze een kind heeft met een woede-probleem, dan weet je dat en accepteer je dat van elkaar. Je biedt misschien zelfs hulp aan (zie volgende punt).
- mensen die elkaar helpen als ze dit nodig hebben, bijvoorbeeld door boodschappen te doen of even een helpende hand te bieden. Soms als vrijwilliger (geld inzamelen voor de voedselbank bijvoorbeeld), soms informeel (hulp bieden aan een buurvrouw die onwel wordt). Ook de 'kleine' en concrete hulp aan en zorg voor onbekenden kwam naar voren als beeld, bijvoorbeeld als iemand de weg kwijt is, een ongeluk heeft gehad of zijn tas heeft openstaan in de trein. Antivoorbeelden gingen over alleen aan jezelf denken, zoals hamsteren tijdens de coronacrisis terwijl een ander dan met lege handen staat.

- De saamhorigheid in volkswijken, zeker die van vroeger, komt – vooral in de gesprekken met de lager opgeleide groepen - regelmatig voorbij als een soort voorbeeld van waar dit alles er was: saamhorigheid, elkaar kennen en een beetje naar elkaar omzien, ieder in zijn of haar waarde laten, elkaar de ruimte bieden, en wel helpen als het nodig is. Bij de buurthuisgroepen werd vooral verwezen naar de steun binnen de eigen gemeenschap die men ervaart, in de buurthuizen en als netwerk van lotgenoten. Met name doordat dit plekken zijn waar mensen zich altijd welkom voelen en ze voelen dat anderen écht naar hun omkijken en dat je ertoe doet. Bij de buurthuisgroepen in de regio (mensen in stille armoede) was er wel expliciet een behoefte om ook meer verbinding te voelen *buiten* de eigen groep, met de samenleving.

De voorbeelden op het niveau van de samenleving als geheel gingen over behulpzaamheid aan mensen die elkaar niet kennen, bijvoorbeeld na de watersnood in Limburg of na de avondklokrellen in Den Bosch. Met name (maar niet alleen) bij de lager opgeleide groepen en de buurthuisgroepen kwamen op het niveau van de samenleving veel anti-voorbeelden voorbij als het gaat om de samenleving als geheel: een instantie niet kunnen bereiken en je niet gezien of gerespecteerd voelen, teruglopende sociale voorzieningen (en dus ontmoetingsplekken en steunmogelijkheden), groeiende ongelijkheid tussen groepen, toenemende prestatie- (en geld)gedrevenheid en individualisme in de samenleving. Het zijn voorbeelden waarin mensen de samenleving ervaren als killer en harder. Zeker de groepen in stille armoede benoemden voorbeelden waarin mensen die in armoede leven voor hun gevoel worden 'afgeschreven', ook in de buurthuisgroep met ouderen klinkt door dat men soms het gevoel heeft 'niet meer mee te tellen'.

Waarden die van (meer of minder) van belang zijn voor 'goed samen leven'

Bij het uitvragen van de betekenis onder de mooie voorbeelden van goed samen leven (of de anti-voorbeelden) kwam al iets naar boven van de waarden die mensen belangrijk vinden: respect, tolerantie, omzien naar elkaar.... We hebben echter bij de eerste vier groepen ook *expliciet* ingezoomd op de waarden die mensen belangrijk vinden als het gaat om goed samen leven. De waarden die 'dichtbij' staan voor mensen als het gaat om samen leven zijn tolerantie, vertrouwen, respect, gelijkwaardigheid, vrijheid, rechtvaardigheid, veiligheid en eigenheid. Daarbij gaat het er op hoofdlijnen om dat:

- mensen allemaal de ruimte hebben om zichzelf te kunnen zijn en hun eigen leven te leiden op een manier die bij hen past (eigenheid, vrijheid, veiligheid)
- dat mensen elkaar daar ook de ruimte voor *laten*, op een actieve manier, door elkaar te accepteren zoals ze zijn, rekening te houden met elkaar en elkaar waar nodig zelfs te steunen (tolerantie)
- dat er onderling respect is voor elkaar, dat mensen elkaar *zien* en dat mensen op elkaar durven te vertrouwen (respect, vertrouwen)
- en dat er gelijkwaardigheid en rechtvaardigheid is: iedereen krijgt kansen, die mogen verschillen van elkaar, maar niet *teveel*... en er is een bepaalde mate van solidariteit binnen en tussen groepen (gelijkwaardigheid, rechtvaardigheid).

En waarden die 'veraf' staan: gehoorzaamheid, welvaart, succes en liefde. Daarbij gaat het er, kort samengevat, vooral om dat mensen vinden dat:

- een te gehoorzame burger niet per se leidt tot beter samen leven: en eigenheid, zelf nadenken en de ruimte krijgen en nemen om je leven te leven *wel*. Overigens vindt men een bepaalde mate van gehoorzaamheid juist *wel* belangrijk (iedereen die zich aan de verkeersregels houdt bijvoorbeeld).
- Het nastreven van welvaart en succes ten koste van welzijn ertoe leidt dat de samenleving harder wordt, en prestatiegerichter, en er minder aandacht is voor elkaar.
- Het wel belangrijk is dat je vriendelijk en respectvol omgaat met elkaar, en dat er zoiets is als naastenliefde, maar je hoeft niet perse allemaal van elkaar 'te houden'.

Toekomstbeelden en hoe komen we een stap verder?

We hoorden in de toekomstbeelden drie soorten idealen voor de manier waarop we met elkaar samen leven in Nederland, die we samenvatten als:

- 'iedereen zijn vrijheid – in harmonie': een samenleving waarin iedereen zichzelf kan zijn en kan ontplooiën en de ander daar actief ruimte voor maakt: door interesse te tonen, je te verdiepen in het standpunt van de ander.
- 'ieder draagt zijn steentje bij aan het geheel': een Nederland waarin iedereen op een eigen manier bijdraagt, passend bij de levensfase en eigen talenten, aan het grotere geheel. Denk aan het organiseren van activiteiten aan de wijk, zorg voor een buurman, of een steentje bijdragen aan een groot probleem zoals het klimaat. Het gaat erom dat ieder, naar draagkracht, mede zorg draagt voor het geheel en de ander.
- 'zorgzaam voor wie dat nodig heeft': een samenleving waar mensen naar elkaar omkijken en zorgen voor degenen die dat nodig hebben, of dat nou ouderen of mensen in de straat zijn.

Mensen zijn over het algemeen niet heel somber, maar ook niet heel optimistisch over waar Nederland staat als het gaat over hun ideale manier van samen leven. Mensen die positief zijn noemen factoren als: de vele vrijwilligers en bereidheid van vreemden en bekenden om elkaar te helpen als dat nodig is, het sociale vangnet en de manier waarop het onderwijs is geregeld, vrijheid om voor je eigen mening op te komen door bijvoorbeeld te demonstreren. Als negatieve krachten komen vooral naar voren:

- Toegenomen individualisering, anonimiteit en een grotere afstand tussen groepen
- De prestatimaatschappij en de stress en drukte die dit met zich meebrengt
- Het afgenomen respect van mensen voor elkaar en ook voor de overheid, instanties en politie
- Bezuinigingen op sociale voorzieningen en vangnetten
- Een toenemende ongelijkheid in kansen en welvaart

Met name de lager opgeleide groepen en de buurthuisgroepen ervaren deze ontwikkelingen aan den lijve. Er zit boosheid en verdriet op.

Als het gaat om de vraag wie wat te doen heeft om de kwaliteit van het 'samen leven' te versterken in Nederland, wordt gekeken naar:

- De landelijke overheid en de politiek: *inhoudelijke beleidskeuzes* maken die de ongelijkheid verminderen bijvoorbeeld, of de coronamaatregelen loslaten waardoor de vrijheid weer toeneemt, maar ook het *eigen gedrag en handelen* veranderen: beter bereikbaar en persoonlijker in het contact, zelf respect tonen.
- Individuele burgers worden ook vaak genoemd: mensen vinden het belangrijk dat zij en anderen hun eigen verantwoordelijkheid (blijven) nemen voor het eigen leven en keuzes, zichzelf ontwikkelen, hun kinderen 'goed opvoeden', luisteren naar elkaar, elkaar zien, anderen aanspreken op een vriendelijke manier en een steentje bijdragen om anderen te helpen of het geheel een stapje verder te brengen waar dat kan.
- Het onderwijs en de media komen soms kort voorbij. Het onderwijs zou bijvoorbeeld aandacht kunnen besteden aan waarden als respect voor elkaar, en de media zou 'een eerlijker beeld' kunnen geven (zonder dat precies duidelijk wordt wat dat dan is).

Literatuur

- Tjepkema, S., L. Verheijen & J. Kabalt (2016). *Waarderend veranderen: Appreciative Inquiry in de dagelijkse praktijk van managers*. Uitgeverij Boom.
- Miles M.B., & Huberman, A. M. (1984). *Qualitative Data Analysis: A Sourcebook of New Methods*. Sage Publishers
- Cooperrider, D.L., & Srivastva, S. (1987). Appreciative inquiry in organizational life. In: W.A. Pasmore & R.W. Woodman (eds.), *Research in Organizational Change and Development, Vol. 1* (129-169).

en zijn ze voor onszelf 'heel gewoon'. We willen jullie nu vragen om eens aan te geven welke waarden jij belangrijk vindt in het met elkaar samen leven in Nederland en welke 'dicht bij jou staan' en welke 'ver van jou afstaan'. Je ziet hier een poster hangen met allerlei verschillende waarden: - Kun je 3 groene stickers plakken bij de waarden die <i>dichtbij</i> voelen? Die je echt herkent en/of belangrijk vindt? - Kun je 3 rode stickers plakken bij de waarden die <i>veraf</i> voelen? Die je helemaal niet herkent en/of niet zo belangrijk vindt? <i>(followup instructie eventueel: waarden die je niet zoveel zeggen of die je niet begrijpt mag je gewoon overslaan. Als je iets mist, geef het dan ook aan)</i> Samen kijken we naar de poster. Wat valt jullie vooral op als je dit ziet? Waar staan veel groene en/of rode stippen? Waar ook helemaal niet? We vragen door op 2 of 3 waarden die eruit springen (veel genoemd, met name met twee verschillende kleuren) en nodigen de groep uit om op elkaar te reageren, met vragen als: - Wat betekenen die waarden, waar denk je aan? - Wat zijn voorbeelden waarin je die waarden in de praktijk terugziet? In je eigen leven of in het nieuws bijvoorbeeld? - En hoe ziet het eruit als die waarden in het gedrang komen of te weinig aandacht krijgen? Wat maakt (dus) dat je ze belangrijk vindt (of juist niet...)? - Waar komen die waarden vandaan - krijg je die van huis uit mee bijvoorbeeld of op een ander moment/manier? - Bij veel verschil (veel groen/rood): wat is een goede manier om hiermee om te gaan?		
<i>Korte pauze</i>		5 minuten
Vraag 3: Richting het ideaalbeeld (geclusterde individuele verhalen) We willen jullie nu uitnodigen om na te denken over jullie ideaalbeeld. Stel je eens voor dat het veel vaker zo gaat als in het mooie voorbeeld wat je net zelf vertelde, misschien aangevuld met de voorbeelden die de anderen vertelden. Hoe ziet het er dan uit? - Kun je een beeld kiezen dat voor jou symbool staat voor jouw ideaalbeeld van samen leven in Nederland? Aan de muur hangt een papier met een lijn van 0 tot 10, waarbij 'de 10' staat voor de ideale situatie. Wie wil als eerste zijn of haar beeld opplakken bij de 10 en kort en krachtig iets vertellen over hoe dit ideaal eruit ziet? Kun je daarna gelijk aangeven waar we wat jou betreft nu staan in Nederland op een schaal van 0 tot 10 ten opzichte van dat ideaal? Zijn we er al heel dichtbij of hebben we nog een lange weg te gaan? Wat maakt dat je een '5' of '7' hebt gekozen? Wie heeft een ideaalbeeld dat hierbij aansluit? Wil je dat ophangen en aangeven hoever jij denkt dat het staat? Als we geen aanvullende beelden meer krijgen bevragen we het groepje op hoe ze de weg voor zich zien: wie zou iets kunnen of moeten doen om stappen te zetten richting dit ideaalbeeld/'de 10'? Hoe zouden we daar kunnen komen? Wie moet er dan iets doen?	Plenair	40 minuten

Vervolgens nodigen we anderen uit: 'Wie heeft er juist een heel ander ideaalbeeld en wil daar wat over vertellen?' (Daar mogen dan anderen weer bij aanhaken). Zo krijgen we in het gesprek en ook op de poster 2-3 'clustertjes' van ideaalbeelden en ontstaat enige verdichting. Zo kunnen we bijvoorbeeld gaan zien of mensen met dezelfde ideaalbeelden vergelijkbare inschattingen maken over 'waar het staat'. En ook of mensen met andere ideaalbeelden ook andere ideeën hebben over 'wie aan zet is'. Hoe denken mensen dat het zich in de toekomst gaat ontwikkelen? Wat kan de samenleving doen om wél richting dat ideaalbeeld te gaan? Hoe komen we er dan? Wat is er nodig om hier beweging in te brengen? Wie is aan zet?		
Check-out en afronding Gespreksleider bedankt deelnemers voor de deelname aan het gesprek. We doen een korte afsluitende ronde: wat is een inzicht of idee wat je uit dit gesprek meeneemt? Praktisch: - Formulieren reiskostenvergoeding. Informed consent formulier. - Wil je het rapport ontvangen? Laat dan je emailadres achter.	Plenair	5 minuten